

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Cilt | Volume 22 • Sayı | Number 2

Aralık | December 2023

Maniheizm'de Misyon Anlayışı ve Maniheist Addâ'nın Roma İmparatorluğu'na Yönelik Misyon Faaliyetleri

The Concept of Mission in Manichaeism and the Missionary Activities of Manichaean Addâ towards the Roman Empire

Dilâ BARAN

Arş. Gör. Dr. | Dr.

Hitit Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Dinler Tarihi

Çorum, Türkiye

Hitit University, Department of Philosophy and Religious Sciences, History of Religions

Çorum, Türkiye

dilabaran@hitit.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-4112-9559>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 15.08.2023

Kabul Tarihi | Accepted: 08.11.2023

Yayın Tarihi | Published: 30.12.2023

Atıf | Cite As

Baran, Dilâ. "Maniheizm'de Misyon Anlayışı ve Maniheist Addâ'nın Roma İmparatorluğu'na Yönelik Misyon Faaliyetleri". *Hitit İlahiyat Dergisi* 22/2 (2023), 608-630. <https://doi.org/10.14395/hid.1343794>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim:

ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review
It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints:

ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

The Concept of Mission in Manichaeism and the Missionary Activities of Manichaean Addā towards the Roman Empire*

Abstract

Manichaeism is a gnostic religious tradition that emerged in the third century CE, when Mani declared himself to be the divine messenger who would lead humanity to salvation and the completer of all the religions that had existed until then. The main feature that distinguishes Manichaeism from other gnostic traditions is its universal perspective. While other gnostic groups of the time were closed communities that only addressed their own members, Mani built a religion based on the idea of imparting gnosis to all of humanity, which he attributed with universal significance. It is this universal perspective that Mani had, which reveals the basic thought that feeds the Manichaean mission understanding, which is the subject of this study. Thanks to its strong understanding of mission, Manichaeism rapidly spread from Babylon in Mesopotamia to the East and West, gaining a large following in many parts of the world in a very short time. In the third century CE, during the emergence of Manichaeism, the Sassanids held sway over the eastern regions of the Iranian geography, while the Roman Empire exerted its dominance in the West. These territories, encompassing the domains of these two formidable political powers of that era, constituted the most central geography where Manichaeism was accepted. The journey of the Manichaean tradition beyond the Sasanian borders to the East through the Silk Road gained significant momentum in the ninth century CE when the Uyghur ruler Bögü Qaghan accepted Manichaeism as the official state religion. In its western trajectory, the tradition's most notable achievement was its ascent to a position of competition with the increasingly influential Christian tradition within Roman lands. While studies exist concerning the history of Manichaeism's expansion eastward among Uyghur Turks, as well as its representation through Manichaean texts and art in the Uyghur language, there is currently no independent investigation into its dissemination to Roman territories based on its fundamental methods and developments in the West. This study aims to address this gap by examining the fundamental tactics and methods underlying the mission concept of the Manichaean tradition, which is frequently referenced in imperial decrees and the writings of Christian polemicists. The study also investigates how and when this tradition entered the borders of the Roman Empire, the facilitators or factors involved, the routes utilized, and the regions it reached. In this context, ancient and classical texts constitute the main sources related to the subject of this study, whose geographical focus is the Roman Empire. The study uses original Manichaean texts written in various languages such as Sogdian, Parthian, Middle Persian, and Coptic as well as non-Manichaean sources that provide direct or indirect information about Manichaeism from Roman, Christian, and Islamic sources. According to Manichaean records, the first person to spread Manichaeism to Roman lands was Addā, who was appointed by Mani, the founder of the religion. It is also seen that Christian polemic writers mention Addā's mission activities and their effects on Christian people in their works. In this context, this research aims to examine both the mission understanding that enabled Manichaeism's spread to Roman geography and Addā's mission activities in Roman Empire lands from detailed perspectives. To achieve this, descriptive, comparative historical, and textual content analysis methods were applied to scrutinize pertinent research findings. Following a comprehensive evaluation of existing data, the foremost finding is that the Manichaean mission was not a collection of random activities, but rather a systematic organizational structure carried out in accordance with the instructions of the religion's founder, Mani. Addā's adherence to the instructions received from Mani himself enabled him to successfully execute the mission process, leading to the establishment of the first Manichaean communities in the Roman Empire.

Keywords: History of Religions, Manichaeism, Mani, Universal Mission, Addā the Manichaean, Roman Empire.

Maniheizm'de Misyon Anlayışı ve Maniheist Addā'nın Roma İmparatorluğu'na Yönelik Misyon Faaliyetleri**

Öz

Maniheizm miladi üçüncü yüzyılda, kendisini o zamana değin var olmuş tüm dinlerin tamamlayıcısı olarak gören Mani'nin, insanlığı kurtuluşa ulaştırarak ilahi bir elçi olarak görevlendirildiğini ilan etmesiyle ortaya çıkmış gnostik bir dinî gelenektir. Maniheizm'i diğer gnostik geleneklerden ayıran en temel husus, evrensel bir bakış açısına sahip olmasıdır. Dönemin diğer gnostik grupları sadece kendi üyelerine hitap eden kapalı birer cemaat konumundayken Mani evrensel anlam yüklediği gnosisi tüm insanlığa ulaştırma düşüncesi üzerine kurulu bir din inşa etmiştir. İşte Mani'nin sahip olduğu söz konusu evrensel bakış açısı, bu çalışmanın konusunu oluşturan Maniheist misyon anlayışının beslendiği temel düşüncüyü ortaya koymaktadır. Zira Maniheizm güçlü misyon anlayışı sayesinde Mezopotamya'nın Babil bölgesinden başlayarak Doğu'ya ve Batı'ya doğru hızla yayılmış ve

* This article is extracted from the first chapter of Dilâ BARAN's doctorate dissertation entitled *Manichaeism in the Roman Empire (III - VI centuries AD)*, completed in September 2022 under the supervision of Prof. Dr. Mustafa BIYIK.

** Bu makale, Prof. Dr. Mustafa BIYIK danışmanlığında Dilâ BARAN tarafından hazırlanan ve 2022 yılı Eylül ayında kabul alan *Roma İmparatorluğu'nda Maniheizm (MS III. - VI. Yüzyıllar)* isimli doktora tezinin birinci bölümünden üretilmiştir.

oldukça kısa süre içerisinde dünyanın pek çok bölgesine ulaşarak büyük bir takipçi kitlesi kazanmayı başarmıştır. Maniheizm'in ortaya çıktığı miladi üçüncü yüzyılda Doğu'da İran coğrafyasına Sâsânîler, Batı coğrafyasına ise Roma İmparatorluğu hâkimdir. Dönemin iki büyük siyasi gücünü temsil eden bu devletlere ait topraklar Maniheizm'in kabul gördüğü en merkezi coğrafyayı oluşturmaktadır. Maniheizm geleneğinin Sâsânî sınırlarını aşarak İpek Yolu aracılığıyla Doğu'ya gerçekleştirdiği yolculuk, miladi dokuzuncu yüzyılda Uygur hükümdarı Böğü Kağan'ın Maniheizm'i resmi devlet dini olarak kabul edişiyle birlikte oldukça önemli bir ivme kazanmıştır. Batı yolculuğundaki en önemli kazanımı ise Roma topraklarında giderek güçlenen Hıristiyan geleneğiyle rekabet edebilecek konuma yükselişi olmuştur. Mevcut literatürde Maniheizm'in gnostik öğretilerine, Maniheizm geleneğinin Doğu'daki yayılımı ile ilişkili olarak Uygur Türkleri arasındaki tarihi serüvenine, Uygur dilinde yazılmış Maniheizm metinlerinin filolojik açıdan değerlendirmelerine ve Maniheizm Uygur sanatına yönelik çalışmalar yer alsın da Maniheizm misyonunun temel yöntemlerini ve Maniheizm'in Batı'daki gelişimini esas alarak Roma topraklarına yayılışını inceleyen müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Söz konusu eksikliği giderme amacıyla olan bu çalışmanın konusunu, İmparatorluk fermanlarında ve Hıristiyan din adamları tarafından kaleme alınan reddiye türündeki eserlerde adı sıklıkla geçen Maniheizm geleneğinin misyon anlayışına özgü temel taktik ve yöntemler ile kullanılan bu yöntemler doğrultusunda Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde ilk hangi tarihlerde, kim ya da kimler aracılığıyla, hangi yollar kullanılarak girdiği ve hangi bölgelere kadar ulaştığı hususu oluşturmaktadır. Bu bağlamda coğrafi odak noktası Roma İmparatorluğu olan çalışmanın konusuna ilişkin temel kaynaklar antik ve klasik metinlerden oluşmaktadır. Çalışmada Soğdca, Partça, Pehlevîce, Kiptiçe gibi çeşitli dillerde yazılmış orijinal Maniheizm metinleri ile Maniheizm olmayan ancak Maniheizm ile ilgili doğrudan ya da dolaylı yollardan bilgi veren Roma, Hıristiyan ve İslam kaynaklarından yararlanılmıştır. Maniheizm kaynaklarına göre, Maniheizm'i Roma topraklarına yayan ilk kişi, bizzat dinin kurucusu Mani tarafından görevlendirilen Addâ'dır. Maniheizm kaynakları yanı sıra Hıristiyan polemik yazarlarının eserlerinde de Addâ'nın gerçekleştirdiği misyon faaliyetlerinden ve bunların Hıristiyan halk üzerindeki etkilerinden söz edildiği görülmektedir. Bahsi geçen konu bağlamında bu araştırma bir yandan Maniheizm'in Roma coğrafyasına yayılımını sağlayan misyon anlayışını incelemeyi diğer yandan Addâ'nın Roma İmparatorluğu topraklarında gerçekleştirdiği misyon faaliyetlerini detaylı açılardan ele alıp değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Söz konusu amaca yönelik araştırma bulguları ele alınırken deskriptif yöntem ile karşılaştırmalı tarih metodu ve metinsel içerik analizi yöntemlerine başvurulmuştur. Mevcut bulguların değerlendirilmesinin ardından elde edilen en temel sonuç, Maniheizm misyonunun gelişigüzel faaliyetlerden ibaret bir eylemler bütünü olmadığı, aksine dinin kurucusu Mani'nin talimatları doğrultusunda yürütülen sistematik bir organizasyon yapısıyla dikkat çektiğidir. Addâ'nın bizzat Mani'nin kendisinden aldığı talimatlar doğrultusunda hareket edişi oldukça başarılı bir misyon süreci yürütmesini, buna bağlı olarak da Roma İmparatorluğu'ndaki ilk Maniheizm toplulukları oluşturmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Maniheizm, Mani, Evrensel Misyon, Maniheizm Addâ, Roma İmparatorluğu.

Giriş

Maniheizm'in kurucusu Mani MS 216'da Mezopotamya'nın Babil bölgesi yakınlarında dünyaya gelmiş,¹ Elkesâi isimli dış dünyaya kapalı vaftizci bir Yahudi-Hıristiyan topluluğu içerisinde büyümüştür.² Adını kurucusundan alan Elkesâi'yi dönemin diğer Yahudi-Hıristiyan gruplarından ayıran en temel husus, bedeninin ve yiyeceklerin yıkanmasına verdiği önemdir.³ Henüz dört yaşındayken babası tarafından dâhil edildiği bu topluluk, Mani'nin kişisel ve ruhsal gelişiminde son derece önemli rol oynamıştır. Nitekim Mani *İkizim* dediği ilahi bir varlığın on iki yaşındayken kendisiyle temasa geçtiğini söyleyişinin ardından yirmi dört yaşına kadar geçen süre içerisinde Elkesâi topluluğunun vaftiz temelli öğretilerine karşı hakikat bilgisini temel alan kendi öğretilerini geliştirmiştir. Öğretilerinde manevi kirlilikle fiziksel kirlilik arasında bir ayırım olmadığını, zaten kirli olan bedeninin yıkanmakla temizlenmeyeceğini, esas arınmanın hakikatin

¹ Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Birûnî, *el-Asârü'l-Bâkiye 'ani'l-Kurûni'l- Hâliye*, thk. Eduard Sachau (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1923), 208.

² *The Cologne Mani Codex: Concerning the Origin of his Body*, çev. Ron Cameron – Arthur J. Dewey (Missoula: Scholars Press, 1979), 15, 77 (11.4-5, 94.10, 95.12, 96.12).

³ Elkesâi topluluğunun yıka(n)ma ile ilgili ritüellere verdikleri önem, Mani ile cemaat üyeleri arasında geçen bir diyalogda açıkça görülmektedir. Bk. *The Cologne Mani Codex*, 63-69 (79.16-85.12). Yıkanmayı esas almaları nedeniyle İbn Nedim bu topluluktan *el-muğtezile* olarak bahsetmiş (Bk. İbn Nedîm, Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. ed. ve çev. Mehmet Yolcu vd. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017, 828); Süryani yazar Theodore Bar Konai ise topluluğun üyelerini *menakkedé* kavramıyla tanımlamıştır. Bk. Theodore Bar Konai'den aktaran Geo Widengren, *Mani and Manichaeism*, çev. Charles Kessler (New York-Chicago-San Francisco: Holt, Rinehart & Winston, 1965, 25). Bahsi geçen kavramların her ikisi de "kendilerini yıkayanlar, temizleyenler" anlamına gelmektedir.

bilgisine (gnosis) erişmekle mümkün olduğunu savunmuştur.⁴ *İkizi* ile ilk karşılaşmasının ardından onun yönlendirmeleri doğrultusunda bir yaşam süren, ancak yaşadığı ilahi deneyimi diğer topluluk üyelerinden gizleyen Mani, yirmi dört yaşına geldiğinde *İkizi*'nin isteğiyle bağlı olduğu topluluktan ayrılarak öğretisini duyurmak üzere seyahatlere başlamıştır.⁵ Bahsi geçen seyahatler onu önce Sâsânî İmparatorluğu'nun kuzey bölgelerine, ardından bir yıl kadar vakit geçireceği Hint coğrafyasına ulaştırmıştır.⁶ Sâsânî kralı I. Şâpur'un (MS 239?-270?) tahta geçişiyle birlikte Hindistan'dan ayrılarak tekrar İran topraklarına dönen Mani yeni kralın huzuruna çıkmış ve öğretisini yaymak üzere ondan müsaade istemiştir.⁷ Mani'nin I. Şâpur'la yaptığı bu görüşme Maniheizm tarihi açısından son derece kritik bir öneme sahiptir. Zira Mani gerçekleştirmeyi planladığı misyon faaliyetlerini I. Şâpur'dan aldığı onayla henüz daha yolun başındayken güvenli bir politik zemin üzerine oturtmayı başarmıştır.

Mani'nin, I. Şâpur'un onayını aldıktan çok kısa bir süre sonra Sâsânî İmparatorluğu sınırlarını aşan ve oldukça geniş bir coğrafyayı içine alan evrensel bir misyon hareketi başlattığı görülmektedir. Nitekim günümüze fragmanlar halinde ulaşan Maniheist metinlerde belirgin biçimde öne çıkan hususlardan biri, Mani'nin pek çok öğrencisini görevlendirerek öğretisini yaymak üzere birbirinden farklı coğrafyalara göndermesidir. Buna göre Mani, batıda Roma İmparatorluğu'nun doğu kesimlerine öğrencisi Addâ'yı ve babası Patîg'i, doğuda Merv ve Kushan'a kadar olan bölgeye talebesi Ammō'yu ve kuzeybatıda Erivan'a çömezlerinden Garbyab'ı görevlendirmiş;⁸ kendisi ise Sâsânî sınırları içerisinde seyahat ederek dini yayma faaliyetlerinde bulunmuştur. Maniheist geleneğin miladi üçüncü yüzyılın sonlarından itibaren batıda Suriye, Mısır, Anadolu, Balkanlar, Kuzey Afrika, İtalya ve İspanya'yı da içine alacak şekilde dönemin tüm Roma eyaletlerine ulaşması, doğuda ise İran coğrafyasından başlayarak İpek Yolu'nu takip eden güzergâh içerisinde Hindistan, Orta Asya, Türkistan ve Çin'e kadar yayılması Mani tarafından görevlendirilen öğrencilerin yürüttükleri misyon sürecinin son derece başarılı olduğunu ortaya koymaktadır.

Geç antikçağın ileri gelen dinî liderlerinden biri olarak tarih sahnesine çıkan Mani'nin şahsiyetine ve oluşturduğu gnostik öğretinin içeriğine yönelik mevcut literatürde belli başlı çalışmalar vardır. Bunlar içerisinde Dilâ Baran'ın "Mani ve Öğretileri" isimli yüksek lisans tezi ile Mehmet Alıcı'nın *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Öğretisi* isimli kitabı konuyu müstakil bir biçimde ele alan çalışmalar olarak öne çıkmaktadır. Dinler Tarihi kapsamında yapılan bu ve benzeri çalışmaların dışında Maniheizm, Uygur hükümdarı Böğü Kağan'ın bu dinî geleneği resmi devlet dini olarak benimsemesiyle ilişkili olarak Türk Tarihi ve Türk Dili gibi çeşitli çalışma alanlarına da konu olmuştur. Selim Karakaş'ın "Türk Tarihinde Maniheizm" isimli doktora tezi ve Münevver Ebru Zeren'in "Maniheizm ve Budizm'in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri" isimli doktora tezi ile Betül Özbay'ın *Huastuanift: Maniheist Uygurların Tövbe Duası* adlı kitap çalışması buna örnek teşkil eden belli başlı çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu makale çalışmasının Maniheist geleneğin doğudaki gelişimi ile paralel olarak ortaya çıkan yukarıdaki diğer tüm çalışmalardan ayrıldığı temel husus, Maniheizm'in hem geniş coğrafyalar üzerindeki yayılımını sağlayan evrensel misyon anlayışını hem de ortaya çıktığı dönemde Batı dünyasına hâkim

⁴ *The Cologne Mani Codex*, 67 (84.10-17).

⁵ *Manichaean Texts from the Roman Empire*. ed. ve çev. Iain Gardner – Samuel N. C. Lieu (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 67 (108.1-4).

⁶ *The Kephalaia of the Teacher: The Edited Coptic Manichaean Texts in Translation with Commentary*, ed. ve çev. Iain Gardner, Nag Hammadi and Manichaean Studies (Leiden: Brill, 1995), 21 (1/15.25).

⁷ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 830.

⁸ Hans-Joachim Klimkeit, *Gnosis on the Silk Road, Gnostic Texts From Central Asia* (New York: Harper Collins Publishers, 1993), 202-206, 209-210.

konumdaki Roma İmparatorluğu'na girişini sağlayan ilk aktif misyon faaliyetlerini konu edinmiş olmasıdır. Bu bağlamda söz konusu çalışmada öncelikle Mani'nin evrensel bakış açısının bir ürünü olarak ortaya çıkan misyon anlayışı ele alınıp değerlendirilmiş, ardından Maniheist bir misyoner olarak Addâ'nın Roma coğrafyasında gerçekleştirdiği misyon faaliyetleri yer, yön, zaman, içerik ve benzeri açılardan incelenip yorumlanmıştır. Deskriptif yöntem, karşılaştırmalı tarih metodu ve metinsel içerik analizi yöntemlerine başvurulmuş ve ele alınan çalışmaya yönelik bulgular öncelikle olayların tasvir edilmesi, anlaşılması, açıklanması ve ardından yargılamadan anlamaya imkân verecek şekilde karşılaştırılarak tahlil edilmesine dayalı aşamalı bir süreç takip edilerek değerlendirilmiştir.

1. Maniheizm'de Misyon Anlayışı

İskender'in Asya'yı fethinin ardından yayılan Helenizm ile bölgesellik yerini evrenselliğe, ortak hareket etme duygusu ise bireyselliğe bırakmıştır. Doğu ile Batı kültürlerinin buluşup kaynaştığı Helenistik dönemde bireyler kendilerini artık sadece belli bir bölgeye ait hissetmek yerine bir dünya vatandaşı olarak görmeye başlamışlardır.⁹ Helenizmin beslediği evrensellik düşüncesi, dönemin siyasi ve kültürel hayatını etkilediği kadar dinî geleneklerine de tesir etmiştir. Helenizm öncesi dinî gelenekler daha ziyade yerel ve ortaya çıktıkları toplumla kendilerini sınırlayan özelliklere sahipken, Helenizm'in etkisinde ortaya çıkan dinî geleneklerin büyük bir kısmının giderek içlerinde daha evrensel özellikler barındırmaya başladıkları görülmektedir. Nitekim Helenistik düşüncenin etkisi altındaki geç antikçağ, evrensel karakterli dinî geleneklerin ortaya çıkıp geniş coğrafyalara yayıldıkları ve birbirlerine rakip olarak karşı karşıya geldikleri bir zaman dilimini yansıtmaktadır. Burada dikkat çekilmesi gereken husus, dönemin dinî liderlerini heyecanlandıran insanlığı kucaklama arzusunun, misyon düşüncesinin gelişimine kaynaklık etmiş olduğudur. Nitekim pek çok dinde yer alan misyon anlayışının temelinde, evrensel olma ve tüm dünya uluslarına seslenme çabası yatmaktadır. Bu bağlamda kendisinden yaklaşık iki yüz yıl önce ortaya çıkan Hıristiyan geleneğinde olduğu gibi, Maniheizm'in temel amacı da tüm dünya insanları tarafından kabul görmektir.

Gnostik geleneğin tipik bir örneğini teşkil eden Maniheizm, yalnızca kendi üyelerine hitap ederek kapalı birer cemaat tavrı sergileyen diğer tüm gnostik grupların aksine dışa dönük bir yaklaşımla, kurtuluşun anahtarı olarak gördüğü ilahi bilgiyi (gnosis, hikmet bilgisi) tüm insanlığın erişimine sunmuştur.¹⁰ Maniheist geleneğin geç antik çağın dünya dinlerinden biri haline gelmesini sağlayan bu dışa dönük bakış açısıyla ilgili iki temel husus ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki, Maniheizm'i karşılaştığı toplumlara ve kültürlere daha çekici hale getiren evrensel hakikat doktrini, ikincisi ise bu doktrinin bir gereği olarak ortaya çıkan ve dinin kısa sürede yayılmasına hizmet eden misyon anlayışıdır. Zira Hıristiyanlık, Mecûsîlik ve Budizm gibi yerleşik dinlerin terminolojisini kullanarak kendi dinini evrensel bir din olarak tanıtan Mani, milletler ve kültürler arasındaki sınırları aşılması gereken büyük bir engel olarak görmüş ve gerçek bir dinin tüm insanlığı kucaklaması gerektiğine inanmıştır. Mani'nin misyon temelli bir din anlayışı benimsemesindeki esas neden, işte tüm dünya halkları tarafından kabul görmeyi hedefleyen bu düşüncede yatmaktadır. Sahip olduğu evrensel hakikat ve misyon anlayışını, kendi dininin diğer dinler karşısındaki üstünlüğünü her fırsatta vurguladığı ifadelerinde görmek mümkündür:

Kilisesi batıda olan doğuya, doğuda olansa batıya ulaşamadı. Oysa benim umudum (öğretim) hem doğuya hem batıya yönelecek. İnsanlar

⁹ Antonia Tripolitis, *Religions of the Hellenistic-Roman Age* (Cambridge: Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 2002), 143.

¹⁰ Mehmet Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Öğretisi* (İstanbul: Divan Kitap, 2018), 15.

mesajımı her dilde duyacaklar ve onu tüm şehirlerde duyuracaklar. Benim kilisem önceki kiliselerden daha üstün, çünkü önceki kiliseler sadece belirli yerlerde belirli şehirlerde seçilmişti. Benim kilisem tüm şehirlere yayılacak ve benim İncil'im tüm dünyaya erişecek.¹¹

Günümüze ulaşan Maniheist metinler Mani'nin evrensel misyon anlayışının, onun hayat hikayesiyle paralel bir gelişime sahip olduğuna işaret etmektedir. Her ne kadar Maniheist misyonun başlangıcı Mani'nin küçük yaştan itibaren içinde büyüdüğü Elkesâi topluluğundan ayrılışıyla birlikte mesajını duyurmak için seyahatlere çıkışına dayansa da henüz o sıralarda organize bir misyon hareketinden bahsetmek çok mümkün değildir. Nitekim Mani öğretisini yaymaya başladığı ilk zamanlarda yalnız hareket etmiştir. Buna bağlı olarak da yaptığı ilk seyahatler sistematik bir misyon hareketinden ziyade o zamanın şartları doğrultusunda gerçekleştirilen kişisel çabalardan ibarettir. Söz konusu bu ilk misyon girişimlerinin sistematik bir içeriğe kavuşması, onun Hindistan seyahati dönüşü kral I. Şâpur'la yaptığı görüşme sonrasına tarihlenmektedir.

I. Şâpur ile yapılan görüşmenin misyon hareketinin sistematikleşmesine nasıl katkıda bulunduğunun anlaşılabilmesi her şeyden önce Mani ile I. Şâpur arasında geçen diyalogun incelenmesini gerektirmektedir. İbn Nedim'in *Fihrist*'te yer verdiği söz konusu diyaloga göre Mani'yi huzuruna kabul etmeden önce onu öldürmeye niyetlenen I. Şâpur, karşılaştıklarında ulvî bir insanla muhatap olduğunu düşünerek niyetinden vazgeçmiştir. İki arasında gerçekleşen görüşmenin sonunda tüm isteklerinin yerine getirileceğine dair söz alan Mani'nin I. Şâpur'dan ne talep ettiği, o tarihten sonra gelişecek misyon faaliyetlerinin içeriği açısından oldukça önemlidir:

Mani ondan birçok şey istedi. Bunlardan biri kendi mezhebine bağlı kişileri hem kendi ülkesinde hem de diğer ülkelerde onurlandırması ve desteklemesiydi. Onların ülkede istedikleri gibi serbestçe gezmelerine izin verilmesini talep etti. Şâpur da o ne istediye, bir dediğini iki etmeden, hepsini verdi.¹²

Fihrist'te geçen yukarıdaki ifadeler Maniheist misyonun Sâsânî topraklarında artık bir devlet liderinin desteğiyle yürütüleceğini, üstelik yalnızca Sâsânî coğrafyasını değil, komşu devletlere ait bölgeleri de kapsayacağını açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Böylece dini yayma adına gerçekleştirilecek faaliyetler sırasında karşılaşılması olası engeller I. Şâpur'un onayı ile daha sürecin başındayken önlenmiştir.¹³ Dolayısıyla Maniheist misyon faaliyetlerinin sistemli bir biçimde ilerlemesine imkân veren en belirgin hususun I. Şâpur'dan alınan bu onay olduğunu söylemek mümkündür. Maniheistlerin, Mani'nin ilk kez halk karşısına çıkarak mesajını duyurmasını I. Şâpur'un tahta çıkışıyla ilişkilendirmeleri¹⁴ bu fikri destekleyen önemli bir bulgu olarak karşımızda durmakta ve bireysellikten çıkarak organize bir harekete dönüşen misyon sürecinin başlangıcını ifade etmektedir. Burada dikkat çekilmesi gereken bir başka husus, Mani'nin misyon sürecinin başındayken kral I. Şâpur ile kurduğu bağı sonraki yıllarda ona

¹¹ Carl Schmidt – Hans Jacob Polotsky, *Ein Mani-Fund in Ägypten* (Berlin: W. De Gruyter, 1933), 45, 86.

¹² İbn Nedim, *el-Fihrist*, 830; Benzer ifadeler *Kefalaya*'da ve *Maniheist Vaazlar Kitabı*'nda da yer almaktadır. Bk. *The Kephalaia of the Teacher*, 21 (1/15.30-2/16.1-5); Bk. *Manichaean Homilies, With a Number of Hitherto Unpublished Fragments*. ed. Nils Arne Pedersen (Turnhout: Brepols Publishers, 2006), 48 (1-10).

¹³ I. Şâpur'un Mecûsiliğin giderek ivme kazandığı bir dönemde neden Mani'yi desteklemeye karar verdiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bunu Sâsânî Devleti'nin politik istikrarını sağlamak adına yapmış olması oldukça olası görünmektedir. Zira Maniheist öğretinin Mecûsî gelenekle olduğu kadar Budist ve Hıristiyan geleneklerle de olan yakın ilişkisinin, devletin hem doğu hem de batıya yönelik genişleme politikasında avantaj sağlayacağı ortadadır.

¹⁴ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 829.

ithafen kaleme aldığı *Şāpuragān*¹⁵ isimli kitabıyla güçlendirdiği, böylece elde ettiği politik desteği kralın tahtta olduğu sürece korumayı başardığıdır.

Maniheizm döneminin ileri gelen dinî geleneklerinden biri haline gelmesinde yakaladığı başarıyı, sahip olduğu evrensel hakikat ve misyon anlayışının yanı sıra bizzat kurucusu tarafından geliştirilen misyon stratejisine borçludur. Mani'nin Elkesâi topluluğundan ayrılmasıyla başlayıp Sâsânî kralı I. Şāpur'un desteğini kazanmasına kadar geçen süre kısa da olsa bu stratejinin belirlenmesi açısından oldukça dikkat çekici bir zaman dilimini yansıtmaktadır. Zira bu tarihten sonra onun artık öğretiyi yayma adına pek çok bölgeye öğrencilerini görevlendirdiği ve bu görevlendirmeleri yaparken onlara birtakım talimatlar verdiği görülmektedir. Maniheist misyonun nasıl bir yöntem çerçevesinde yürütüldüğünün anlaşılabilmesi, Mani'nin öğrencilerine verdiği söz konusu talimatları incelemeyi gerekli kılmaktadır. Günümüze bütünüyle ulaşmasa da bu konuda bilgi veren en temel kaynak, Mani'nin Roma İmparatorluğu'na gönderdiği öğrencilerine yönelik sözlerini içeren Soğdca bir fragmandır:

Mani dedi: "... onun (yeni din?) için ...bu dünyanın batı bölgelerinde kutsal (bir yer?) hazırlandı, öyleyse bu hayırlı iş (mesaj?) sevinçle karşılanabilir. Onu (mesaj?) çok iyi öğrenin, onun hakkında iyi derecede bilgi sahibi olun, akıllı davranın ve gittiğiniz her yerin dilinde yeterli olun. Eğer size verdiğim talimatları yerine getirirseniz tebliğiniz aracılığıyla bu bölgelerde cemaatimiz büyüyecek, acılarınız ve emekleriniz kutsanacak. Öyleyse size emrediyorum: ilk olarak ihtiyacınız olandan fazlasını yanınıza almayın, bu kutlu müessesede yoksul ve kutsanmış olarak kalmalısınız." Ve ikinci olarak o (Mani) kadınlar hakkında konuştu ve bununla ilgili geniş talimatlar verdi. Üçüncü olarak şöyle dedi: "Bir yerdeki kalış sürenizi uzun tutmayın, daha ziyade..." (Dördüncü olarak) "... seçkin topluluğu ...diğerleri..." (Beşinci) ... Elçi bu talimatların yanı sıra onlara diğer kitaplarla birlikte *Hayat Hazinesi*'ni verdi.¹⁶

Talimatların tümünün okunacak düzeyde olmaması metnin Maniheist misyon anlayışının temel prensipleri hakkında kayda değer bir bilgi sunduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Zira metnin okunabilir kısmında Mani'nin, misyon faaliyetlerinin muhatap olunan halkın anlayacağı dilde gerçekleştirilebilmesi için *çok dilliliğe*; misyonerlerin daha hızlı ve kolay hareket edebilmelerini sağlamak için *fakirliğe* ve onların daha fazla kitleye ulaşabilmelerini garanti altına almak için *göçebeliliğe* vurgu yaptığı görülmektedir. Mani'nin öğrencilerine verdiği bu talimatları, bireysel misyon sürecinde edindiği deneyimlerden yola çıkarak belirlediğini, buna bağlı olarak da başarılı bir misyon felsefesinin gerektirdiği tüm ayrıntıların önce bizzat kendisi tarafından tecrübe edildiğini söylemek mümkündür.

Her biri bir misyon stratejisi olarak değerlendirilebilecek bu talimatların yanı sıra Mani ve öğrencileri söz konusu talimatları destekleyecek başka yöntemlere de başvurmuşlardır. Bu yöntemlerin başında, misyon amacıyla görevlendirilen Maniheistlerin, dinin kurucusu tarafından kaleme alınan kutsal kitaplarla desteklenmiş olmaları gelmektedir. Nitekim öğrencilerinden yazdığı her şeyi iyice anlayıp kavramalarını isteyen Mani'ye göre öğretisinin

¹⁵ *Şāpuragān*'ın günümüze ulaşan bölümleri için bk. David MacKenzie, "Mani's Sabuhragan". *Bulletin of the Oriental and African Studies, University of London* 42/3 (1979), 500-534; Bk. MacKenzie, "Mani's Sabuhragan II". *Bulletin of the Oriental and African Studies, University of London* 43/2 (1980), 288-310.

¹⁶ 13941=T II K, 14285=T II D (Soğdca) Söz konusu el yazması metin ilk kez W. Sundermann tarafından Almanca olarak yayımlanmıştır. Bk. Werner Sundermann, *Mitteliranische Manichäische Texte Kirchengeschichtlichen Inhalts mit einem Appendix von Nicholas Sims-Williams* (Berlin: Akademie-Verlag, 1981), 34-36. Ardından Klimkeit tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir. Bk. Klimkeit, *Gnostic Texts*, 203.

öncekilerden üstün olmasının sebeplerinden biri bizzat kaleme aldığı¹⁷ ve resimlediği¹⁸ kutsal metinlerdir. Dini yaymak üzere yola çıkan Maniheistler Mani'nin isteği doğrultusunda gittikleri her yere ona ait kitapları da götürmüşler, yazıcılar tarafından çoğaltılan ve yabancıların önünde cazip görünmeleri için çeşitli tasvir ve resimlerle süslenen kitapların birer kopyalarını, yeni oluşturdukları topluluklara bırakarak yollarına devam etmişlerdir. Kitapların çoğaltılmasına ve onları cazip göstermek amacıyla yapılan süslemelere misyon tarihi boyunca büyük önem verildiğini gösteren pek çok bulgu vardır. Söz gelimi İbn Cevzi'nin *Muntazam*'da, Halife Muktedir tarafından yakılan Maniheist kitaplara ait süslemelerden ateşe bir miktar altın ve gümüş damladığını söylemesi,¹⁹ kitap süsleme geleneğinin onuncu yüzyıla kadar devam ettiğini gösteren önemli bir örnek olarak karşımızda durmaktadır. Öğretiyi yayma faaliyetlerinin kitaplar ve resimli tasvirler aracılığıyla gerçekleştirildiğini gösteren bir diğer önemli bulgu Orta Asya'dan günümüze ulaşan ve Maniheist evren anlayışını resimleyen *Maniheist Kozmoloji* tasviridir.²⁰ Özellikle okur yazar olmayanları dine çekebilmek amacıyla kullanılan bu tasvirler, anlaşılması zor kozmolojik olayların somutlaştırılarak sunulmasını ve bu sayede halk arasında daha kolay ve etkili bir biçimde kabul görmesini sağlamıştır.

Kutsal metinleri yanlarında taşımaları Maniheistlerin yalnızca karşılaşacakları tartışmalara önceden hazırlıklı olmalarına imkân vermekle kalmamış, aynı zamanda öğretiyi başarılı bir şekilde savunabilmelerinin zeminini de hazırlamıştır. Arada ne kadar uzak mesafeler olursa olsun misyonun aynı kaynaklar üzerinden literal (gerçek) anlamlarıyla açıklanarak gerçekleştirilmesi hem Maniheist misyonerler arasındaki tutarlılığı sağlamış hem de öğretinin farklı kültürler üzerindeki doktrinel bütünlüğünü ve değişmezliğini korumuştur.²¹ Bunların yanı sıra bahsi geçen yöntemin bir gereği olarak kutsal metinler ile pratik uygulamalar için üretilen dua metinleri muhatap olunan toplumların dillerine çevrilerek kullanılmıştır. Mani'nin çok dilliliğe yaptığı vurgunun bir sonucu olarak ortaya çıkan tercüme faaliyetleri Maniheist metinlerin İran coğrafyasından başlayarak doğuya doğru Orta Farsça/Pehlevice, Partça, Soğdca, Eski Uygurca ve Çince gibi çeşitli dillere çevrilmesini, Mezopotamya üzerinden Kuzey Afrika'ya, Balkanlar'a ve Avrupa'ya uzanan geniş coğrafyada ise Süryani, Greek, Latin ve Kıptî dillerinde çoğaltılmasını sağlamıştır. Yayıldıkları bölgelerin çok kültürlü toplum yapılarıyla ilişkili olarak gerçekleştirilen söz konusu çeviriler, Maniheist misyonerler tarafından yürütülen dini yayma faaliyetlerinin başarıya ulaşmasında son derece etkili olmuştur.

Misyon yöntemlerinden bir diğeri ve belki de en önemlisi, Maniheist öğretinin yeni kültürlerle uyulanması şeklinde kendini göstermiştir. Maniheist misyonerler tüm bölgelerde başarılı bir

¹⁷ Öğretisinin öncekilerden üstünlüğünü on maddede açıklayan Mani, ikinci maddede yazdığı ve resmettiği kitaplara değinmiştir. "Benden önce gelen elçiler kendilerine verilen hikmeti ne benim yazdığım gibi kitaplarına yazdı, ne de benim yaptığım gibi kitaplarında resmetti. İşte benim dinim bu yönüyle de öncekilerden üstündür." *Manichaean Texts from the Roman Empire*, 266.

¹⁸ "Öğretilerimi kitaplara yazdım ve onları renkli resimlerle donattım. Öğretilerimi dinleyenlere bir de resimleri gösterin. Sözlü olarak anlamayanlar resimlerden öğrensin." *Saint Ephraim's Prose Refutations of Mani, Marcion and Bardaisan*, çev. Mitchell C. W. (Oxford: Williams & Norgate, 1912), 93.

¹⁹ "Halife Muktedir (MS 908-932), Ramazan ayının ortasında, Mani'nin resmini ve zındıklığa teşvik eden dört çuval Maniheist kitabı, Bağdat'taki Ammah kapısının yanında yakıtı. Yanan ateşe bir miktar kitapları süsleyen altın ve gümüş damladı." İbn Cevzi'den aktaran Reeves'in İng. çevirisi için bk. John C. Reeves, *Prolegomena to a History of Islamicate Manichaeism* (Oakville: Equinox Publishing, 2011), 231.

²⁰ Günümüzde Japonya'nın Nara kentindeki Yamato Bunkakan Sanat Müzesi'nde saklanan tasvir ilk kez 2010 yılında müzenin kendi dergisinde yayınlanmıştır. Tasvirle ilgili detaylı bilgi, Maniheist resim sanatı üzerine araştırmalarıyla tanınan Zsuzsanna Gulacsi'nin çalışmalarında görülebilir. Bk. Zsuzsanna Gulacsi, "The Central Asian Roots of a Chinese Manichaean Silk Painting in the Collection of the Yamato Bunkakan, Nara, Japan", *In Search of Truth: Augustine, Manichaeism and Other Gnosticism*, NHMS/74, ed. Jacob Albert van den Berg vd. (Leiden: Brill, 2011), 315-337; Bk. Gulacsi, *Mani's Pictures, The Didactic Images of the Manichaeans from Sasanian Mesopotamia to Uygur Central Asia and Tang-Ming China* (Boston: Brill, 2016), 247-258.

²¹ Samuel N. C. Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China* (Manchester: Manchester University Press, 1988), 23-24.

şekilde uyguladıkları bu yöntem sayesinde muhatap oldukları toplumların dinî terminolojisini Maniheizm öğretisi çerçevesinde yeniden yorumlayarak kullanmışlardır. Maniheizm tarihinde bunun pek çok örneğini görmek mümkündür. Sözelimi Mani Süryanice kaleme aldığı diğer tüm kitaplarından hariç, Kral I. Şapur'a ithafen Pehlevî dilinde yazdığı *Şāpuragān* isimli kitabında tanrısal varlıklardan bahsederken Mecûsî terminolojisinde yer alan isimleri kullanmıştır.²² İran dillerinde yazılmış Maniheizm metinlerinde Işık Âlemi kralının Zurvan, Karanlık Âlemi yöneticisinin ise Ehrimen olarak adlandırılması, yapılan kültürel uyarlamaların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.²³ Bir başka örnek Hıristiyanlığın temel inanç esaslarından biri olan teslis kavramının batı misyonu ile birlikte Maniheizm öğretisi girmesidir. Yapılan uyarlama sonucunda Maniheizm'de *İkiz* olarak ifade edilen ilahi eş kavramı ile *Yeni Ahit*'te geleceği müjdelenen *Paraklit* kavramının özdeşleştirildiği; böylece Hıristiyan tanrı anlayışına benzer olarak ortaya Işığın Babası, Muhteşem İsa ve Paraklit'ten oluşan Maniheizm bir üçleme çıktığı görülmektedir. Benzer şekilde doğu metinlerinde Budist çevreye yapılan uyarlamaların bir sonucu olarak Maniheizm öğretisi oldukça önemli bir yere sahip olan Muhteşem İsa'dan "Buda", "Buda İsa" ya da "Maitreya" olarak bahsedilmiştir.²⁴ Bu ve benzeri uyarlamalar söz konusu yöntemin Mani'nin ardından öğrencileri tarafından da başarılı bir şekilde uygulanmaya devam ettiğine ve Maniheizm'in, kendilerini var olan dinin gerçek temsilcileri ya da tamamlayıcıları olarak tanıtan misyonerler sayesinde, muhatap olunan toplumlar için son derece çekici bir dinî gelenek haline geldiğine işaret etmektedir. Ancak söz konusu uyarlamaların yalnızca kavramsal çerçevede gerçekleştirildiğini belirtmek önemlidir. Zira muhatap olunan dinî geleneklere ait kavramlar ismen aynı şekilde kullanılmakla birlikte içeriklerinin Maniheizm öğretisi göre yeniden yorumlandığı, böylelikle mevcut kavramlara ait oldukları kültürden farklı olarak yeni anlamlar yüklendiği görülmektedir. Sözelimi Hıristiyanlıkta olduğu gibi Maniheizm'de de İsa kurtarıcı bir figür olarak öne çıkmaktadır. Ancak Maniheizm geleneğinin İsa'ya yüklediği anlam Hıristiyanlığinkinden oldukça farklıdır. Her ne kadar bahsi geçen iki geleneğe de İsa kurtarıcı özelliği ile öne çıksa da Maniheizm'de geleneksel Hıristiyan inanışındaki gibi kendisini insanların günahları için çarımha feda eden bir İsa inancı yoktur. Maniheizm öğretisinin temel özelliği, birbirinden farklı İsa figürlerine sahip olması ve çarımha gerilen tarihsel İsa'yı, kozmik kurtarıcı rolü üstlenmiş İsa'dan ayırmasıdır.²⁵ Tüm bunlar öğretinin yeni kültürlere uyarlanmasının bir misyon yöntemi olarak kullanıldığına işaret eden örnekleri oluşturmaktadır.

Maniheizm tarafından kullanılan misyon yöntemlerinden bir diğeri siyasi otoriteye yöneliktir. Zira Maniheizm misyon tarihi incelendiğinde, dini yayma faaliyetlerinin öncelikle söz konusu bölgenin siyasi yöneticileri üzerinde uygulandığına dair çok sayıda örnekle dolu olduğu görülmektedir. Devletin yönetiminden sorumlu kesimi dine kazandırmak bu kesime bağlı olan halkın da dine kazandırılmasına hizmet edeceğinden hem Mani hem de öğrencileri tarafından yaygın bir misyon yöntemi olarak tercih edilmiş; böylece siyasi açıdan karşılaşılabilecek olası engeller daha en başta önlenmeye çalışılmıştır. Maniheizm tarihinde dine kazandırılmış ya da dini benimsemese bile siyasi açıdan desteklemiş pek çok siyasi yönetici vardır. Bunun en açık örneğini Sâsânî Kralı I. Şapur'un Mani'ye olan desteğinde görmek mümkündür. Benzer şekilde

²² Bk. MacKenzie, "Mani's Sabuhragan", 500-534; Bk. MacKenzie, "Mani's Sabuhragan II", 288-310.

²³ Maniheizm panteonunda yer alan tanrıların İran dillerindeki dönüşümü için bk. Mary Boyce, *A Reader in Manichaeism Middle Persian and Parthian Texts with Notes* (Leiden: Brill, 1975), 8-10.

²⁴ İsa'dan "Buda" ve "Maitreya" olarak bahseden Maniheizm metinleri için bk. Klimkeit, *Gnostic Texts*, 326-327. Budist sembollerle bütünleşen "Maniheizm Buda İsa" tasviri hakkında detaylı bilgi için bk. Zsuzsanna Gulasci, "A Manichaeism Portrait of the Buddha Jesus: Twelfth- or Thirteenth-Century Chinese Painting From the Collection of Seiun-Ji Zen Temple", *Artibus Asiae* 69/1 (2009), 91-145.

²⁵ Maniheizm öğretisi farklılaşan İsa figürleri için bk. Majella Franzman, *Jesus in the Manichaeism Writings* (London: T&T Clark, 2003).

Varuchân Şahı Havazâ²⁶, Mesene Valisi Mirşah²⁷, Palmira Kraliçesi Zenobia²⁸, Lahmî kralı Amr²⁹ ve ismi metinlerde geçmeyen Turan Şahı³⁰ Maniheistleri destekleyen devlet yöneticileri olarak tarihe geçmişlerdir. Bahsi geçen isimler Maniheistlerin siyasi otoriteyi kendilerine çekme konusunda ne denli başarılı olduklarına işaret etmektedir.

Maniheizm'in tarihsel metinlerinden bazıları, Mani ve öğrencilerini mucizevi iyileştirme yeteneğine sahip şifacılar olarak tasvir etmektedir. *Köln Kodeksi*'ne göre Mani, Ganzak'ta kendisini doktor olarak tanıtmış ve babasının ricası üzerine hasta bir kızı iyileştirmiştir.³¹ Arabistan'ın kuzeydoğusuna gönderilen Sethel ve Zakhias, yeni bir dinin duyurucuları olmaktan ziyade gezgin şifacılar olarak başarı yakalamışlardır.³² Batı misyonundan sorumlu Addâ, Palmira kraliçesinin kız kardeşi Nafsa'yı mucizevi bir şekilde çaresiz hastalığından kurtarmıştır.³³ Ermenistan'da misyon faaliyetleri yürüten Garbyab ise hasta bir kızı İsa'dan yardım dileyerek iyileştirmiştir.³⁴ Bahsi geçen örneklerin yer aldığı Maniheist metinlerde, şifa kazandırılan hastaların yakınlarının yanı sıra olaya şahit olanların da Maniheist inanca geçiş yaptıkları ifade edilmektedir. Bu bilgiler ışığında yapılabilecek en makul çıkarım, sahip olunan şifacılık yeteneğinin Maniheist misyonerler tarafından bir misyon yöntemi olarak kullanılmış olduğudur. Garbyab'ın Revan'da karşılaştığı hasta bir kızı orada bulunan Hıristiyanların Mani dinine dönmeleri şartıyla iyileştireceğini söylemesi, dahası sözlerinin devamında şifa gerçeğini İsa'yla ilişkilendirerek Tanrı adına hareket ettiğini vurgulaması söz konusu çıkarımı destekleyecek güçlü bir örneklik teşkil etmektedir:

“Tanrının lütfuyla bu hasta kızı iyileştirirsem sizden şunu yapmanızı istiyorum: Hıristiyanlıktan vazgeçin ve Efendi Mani'nin dinini kabul edin.”
Sonra Garbyab etrafında döndü ve Hıristiyanlara şöyle dedi: “İsa mucizeler yaratan bir efendiydi. Körleri, topalları ve sakatları iyileştirdi, ölüleri diriltti. Oğulların babalarına benzemesi gibi öğrenciler de öğretmenlerine benzerler. Eğer siz gerçekten Mesih'in öğrencileriyse ve ona benziyorsanız, şimdi hepiniz öne çıkın ve bu kızı hastalığından kurtarın. İsa'nın öğrencilerine söylediği gibi “Elinizi kimin üzerine koyarsanız, Tanrı vasıtasıyla ona daha iyi bir sağlık bahşederim.” Eğer siz yapmazsanız, Tanrı'nın inayetiyle kızı hastalığından ben kurtaracağım ve sonra siz Hıristiyanlar Revan krallığını terk edeceksiniz.”³⁵

Garbyab'ın ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, İsa'nın mucizeleriyle Maniheistlerin şifa verici uygulamaları arasında çarpıcı benzerlikler vardır. Metinde İsa'nın da Mani'nin de hastalara elleriyle dokunarak şifa verdikleri görülmektedir. İsa'nın İncillerde gösterdiği mucizelerle benzer özelliklere sahip olan bu mucizevi şifa hikâyelerinin amacı, büyük ihtimalle yeni misyonun İsa ve havarilerinin gerçekleştirdiklerinin devamı niteliğinde olduğunu gösterme çabasıdır. Ancak burada dikkat çeken esas husus, kullanılan yöntemlerin içerikleri benzer olsa da misyonun hedef kitlesinin farklı olduğudur. Zira İsa'nın gerçekleştirdiği iyileştirme mucizeleri

²⁶ M216b (Partça), Jes P. Asmussen, *Manichaeen Literature* (London&New York: Scholars' Facsimiles Reprints, Delmar, 1975), 21.

²⁷ Klimkeit, *Gnostic Texts*, 211-212.

²⁸ 18223=T.M.389c (Soğdca), Sundermann, *Mitteliranische Manichäische Texte*, 42; Samuel N. C. Lieu, *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East* (Leiden-Boston-Köln: Brill Publishers, 1999), 28.

²⁹ P15997, Plate 99-100 (Kıptice) İngilizce çevirisi için bk. Nils Arne Pedersen, “A Manichaeen Historical Text”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 119 (1997), 193-201.

³⁰ M 48 I, M 1306 II, M 5911, M 1307 (Partça), Asmussen, *Manichaeen Literature*, 19; Klimkeit, *Gnostic Texts*, 207-208.

³¹ *Manichaeen Texts*, 69 (122).

³² P15997, Plate 99-100 (Kıptice) Pedersen, “A Manichaeen Historical Text”, 193-201.

³³ 18223=T.M.389c (Soğdca), Almanca çevirisi için bk. Sundermann, *Mitteliranische manichäische Texte*, 42. İngilizce çevirisi için bk. Lieu, *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East*, 28.

³⁴ 18224=T.M.389d (Soğdca), İngilizce çevirisi için bk. Klimkeit, *Gnostic Texts*, 209-210.

³⁵ 18224=T.M.389d (Soğdca), Klimkeit, *Gnostic Texts*, 209-210.

öncelikle yoksul ve ihtiyaç sahiplerine yönelikken Maniheistlerinki daha ziyade sıradan halkın ötesindeki otorite sahiplerine yöneliktir. Söz konusu durumu bir yandan şifa yeteneklerinin siyasi otoriteye yönelik misyonla birlikte kullanıldığına diğer taraftan öğretinin Hıristiyan kültürüne uyarlanarak gerçekleştirildiğine işaret eden örnekler olarak görmek mümkündür. Bu da misyon yöntemlerinin birbirlerinden ayrı olarak değil, gerektiğinde birbirlerini destekleyecek şekilde bir arada kullanıldığını ortaya koymakla birlikte Maniheistlerin dini yaymak adına ellerindeki hiçbir fırsatı kaçırmadıklarını göstermektedir.

Şifa yeteneğinin yanı sıra sözlü tartışmaların da Maniheist misyonerler tarafından kullanılan misyon pratiklerinden biri olduğu görülmektedir. İlk kez Batı misyonu için görevlendirilen Addâ'nın faaliyetlerinde bahsi geçen tartışma yöntemine ilişkin en açık ifadeler, dokuz yıl boyunca Maniheist inanca bağlı kaldıktan sonra Hıristiyanlığa geçiş yapan Augustinus'un kaleme aldığı Maniheizm karşıtı metinlerde yer almaktadır. Augustinus, Maniheist inanca geçiş yapmasına neden olan en temel faktörün, Maniheistlerin kötülüğün kaynağına ilişkin sordukları sorular olduğunu belirtmiştir.³⁶ Onun aktarımlarından yola çıkarak sözlü tartışma yöntemini "kötülüğün kaynağına ilişkin merak uyandırıcı ve düşündürücü sorularla dinleyicilerin dikkatini çekmeyi amaçlayan, böylece muhatap kitleyi öğretiye ilişkin verilecek vaaza hazırlayan bir misyon pratiği" olarak tanımlamak mümkündür. Geç antik çağ dinî tartışmaları üzerine araştırmaları bulunan Lim'e göre bireysel olarak ya da küçük topluluklar içerisinde gerçekleştirilen bu tartışmalar, Maniheist öğretinin teolojik problemlere dair bir çözüm yolu olarak görülüp kabul edilmesini sağlamıştır.³⁷

Maniheizm misyon tarihinde önemli bir yer teşkil eden ve sözlü tartışmalar içerisine dahil edilebilecek bir diğer yöntem münazaralardır. Ancak her ne kadar tartışma yöntemi olarak kabul edilse de münazaraların Maniheist misyonerler tarafından bizzat tercih edilen bir yöntem olmadığını, daha ziyade karşıt fikir savunucularının daveti üzerine yapıldığını ifade etmek önemlidir. Zira geniş bir dinleyici kitlesinin önünde, karşıt fikirlere sahip en az iki dinî lider arasında yapılan ve sözlü çekişme tarzında gerçekleşen münazaralara ilişkin mevcut kaynakların neredeyse tümünde Maniheistler davet eden değil, davet edilen taraf olarak karşımıza çıkmaktadır. Maniheizm'in misyon tarihinde önemli bir yeri olan halka açık münazaralarla ilgili mevcut kaynakların tümünün Hıristiyanlar tarafından kaleme alınmış olması dikkat çekicidir. Maniheistlerin Roma topraklarına girmesiyle birlikte Hıristiyan çevrelerle sosyal etkileşim içerisine dahil olmalarının, Hıristiyanlar arasında genel bir panik havası yaratmış olabileceğini tahmin etmek zor değildir. Başlangıçta ne olduğu ve tam olarak nasıl karşılık verilmesi gerektiği konusunda belli bir fikir birliğine sahip olmamaları, muhtemelen Hıristiyan din adamlarını Maniheist geleneği daha yakından tanımaya yönlendirmiştir. Bu nedenle erken dönem münazaralarını, söz konusu iki geleneğin bir çeşit yüzleşmesi olarak tanımlamak mümkündür. Ancak ilk zamanlarda bilinmeyen korkusunu yatıştırmak amacıyla organize edilen bu münazaralar, sonraki dönemlerde giderek yaygınlaşmış ve Hıristiyan din adamları tarafından Maniheistlerin ilerleyişlerini durdurmak amacıyla kullanılmıştır. Buna verilebilecek en açık örnek Augustinus ile Maniheist Felix arasında yapılan münazaradır. Augustinus tarafından aktarılan kayda göre MS 404 yılında bir Hıristiyan katedralinde çoğunluğu din adamlarından

³⁶ Augustinus, *İstencin Özgür Tercihine Üzerine*, çev. Metin Topuz (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 10. Augustinus, *İtirafılar*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2010), 145-147. Augustinus bu sorular üzerinden yola çıkarak kötülük problemini tartışmış ve Maniheistlerin kötülüğün kaynağına ilişkin yaptıkları açıklamaları reddetmiştir. Bk. Augustinus, *On the Morals of Manichaeans (De Moribus Manichaeorum)*, NPNF1/4 (69-89), ed. Philip Schaff, çev. Richard Stothert (Massachusetts: Hendrickson Publishers, 2. Baskı, 1995), 69-75 (1-20).

³⁷ Richard Lim, *Public Disputation, Power, and Social Order in Late Antiquity* (London: University of California Press, 1995), 103.

oluşan bir topluluk önünde gerçekleştirilen münazarada Felix mağlup olmuş ve Hıristiyanlığa geçiş yapmıştır.³⁸ Felix'in tartışmanın hemen ardından herkesin önünde Mani'yi lanetlemesi ve onun öğretisinden vazgeçtiğini gösteren bir belge imzalaması dinî dönüşüm olayının aslında önceden planlanmış olduğuna, dolayısıyla da münazaranın eşit şartlar altında gerçekleşmediğine işaret etmektedir. Bu da halka açık gerçekleştirilen münazaraların Hıristiyan din adamları tarafından bilinçli bir şekilde Maniheizm'e karşı zafer kazanmak amacıyla organize edildiği düşüncesini desteklemektedir.

Maniheizm'in sahip olduğu misyon anlayışı çerçevesinde dini yaymak amacıyla yola çıkan Maniheist misyonerler yukarıda tek tek zikredilen taktik ve yöntemleri kullanarak öğretinin uzak coğrafyalara ulaşmasını sağlamışlardır. Bunlar içerisinden batı misyonu ile görevli Addâ'nın Roma coğrafyasında gerçekleştirdiği misyon faaliyetlerine odaklanan bir sonraki başlığın, bahsi geçen misyon stratejilerinin nasıl kullanıldığına ilişkin somut bir örneklik teşkil ederek konunun daha iyi anlaşılmasına hizmet edeceği düşünülmektedir.

2. Addâ'nın Roma İmparatorluğu'na Yönelik Misyon Faaliyetleri

Maniheist geleneği Roma İmparatorluğu'na tanıtan ilk isim bizzat dinin kurucusu Mani tarafından batı misyonu için görevlendirilen Addâ'dır. Maniheist olmayan kaynaklarda adı Adimantus, Addai, Addas olarak geçen Addâ'nın kimliğine ilişkin neredeyse hiçbir bilgi yoktur. Sahip olduğu ismin etimolojik kökeninden hareket eden bazı araştırmacılar onun Aramî bir kökenden geldiğine, buna bağlı olarak da Yahudi-Hıristiyan bir çevrede büyüdüğüne ve hatta Maniheist olmadan önce Marcion'un takipçileri arasında yer almış olabileceğine yönelik bir takım iddialarda bulunmuşlardır.³⁹ Söz konusu iddiaları destekleyen en güçlü kanıt, Addâ'nın *Eski Ahit*'i eleştirmek amacıyla kaleme aldığı ve Marcion'un *Antithesis*'iyle büyük benzerlik gösterdiği iddia edilen *Disputationes* isimli kitabıdır. Zira sadece metot açısından değil aynı zamanda ele alınan konular açısından da benzer olan her iki kitapta da *Eski Ahit*'in Tanrı'sı eleştirilerek onun tarafından zorunlu kılınan yasalar reddedilmiştir. Addâ'nın yaşadığı dönemde Suriye ve çevresindeki güçlü Marcion etkisi göz önünde bulundurulduğunda, bahsi geçen iddiaların boş bir hayal ürününden ibaret olmadığını anlamak zor olmayacaktır.

Addâ'nın biyografisine ilişkin neredeyse hiçbir bilgi vermeyen kaynaklar, Mani'nin Addâ ile ilk olarak nerede karşılaştığı ve Maniheist öğretiyi ne zaman benimsediği konusunda da sessizdir. Ancak Addâ'ya yönelik Maniheist metinlerde geçen bazı ifadeler onun Mani'yle Sâsânî Kralı I. Şapur'u ziyaret ettiği sırada, kralın sarayında tanıştıklarına işaret etmektedir.⁴⁰ Bahsi geçen zaman aralığının Maniheizm tarihinin oldukça erken bir dönemine denk gelişi, Addâ'nın Mani'nin ilk müritlerinden biri olma ihtimalini güçlendirmektedir. Hangi kökenden gelirse gelsin ve dine katılımı her ne şekilde olursa olsun Addâ'nın Maniheizm misyon tarihinde sahip olduğu

³⁸ Augustinus, *Contra Felicem*, CSEL 25/2 (801-852), ed. Josephus Zycha (Pragae-Vindobonae-Lipsiae: Tempsky & G. Freytag, 1892) 851-852 (22).

³⁹ Van den Berg, Addâ'nın *Disputationes*'te yer alan açıklamaları ile Marcion'un *Antitheses*'inde ele aldığı konular arasındaki benzerlikleri Marcion'un Maniheist çevrelerde çok iyi bilinmesiyle ilişkilendirmiş, hatta Marcion'a Mani'nin öncüllerinden biri olarak saygı gösterilmiş olabileceğini ifade etmiştir. Bununla birlikte Addâ'nın Marcion'dan ziyade öğrencisi Apelles'in görüşlerinden etkilenmiş olmasının daha güçlü bir ihtimal olduğu üzerinde durmuştur. Bk. Jacob Albert Van den Berg, *Biblical Argument in Manichaean Missionary Practice: The Case of Adimantus and Augustine* (Leiden & Boston: Brill, 2010), 172-173. Lieu ise Addâ'nın Maniheist olmadan önce Marcion taraftarı olma ihtimalinin güçlü olduğu üzerinde durmuş; böylece onun *Eski Ahit*'e yönelik olumsuz tutumunu Marcion'un görüşlerine dayandırmıştır. Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire*, 92.

⁴⁰ *Köln Kodeksi*'nde, Mani'nin Kral I. Şapur'un sarayına ulaşma hikayesinin anlatıldığı bölümün hemen öncesinde Addâ'nın isminin geçtiği bütünlüklü olmayan bir ifade yer almaktadır. Van den Berg buradan yola çıkarak Mani ile Addâ'nın kralın sarayında tanışmış olma olasılığının yüksek olduğunu ifade etmiştir. Bk. Van den Berg, *Biblical Argument in Manichaean Missionary Practice*, 25.

yerin ne denli önemli olduğu yalnızca Maniheist metinlerde değil Hıristiyan polemik literatüründe de açıkça vurgulanmıştır.

Addâ'nın yürüttüğü misyon sürecine ilişkin eldeki mevcut kaynaklar Orta İran dillerinde kaleme alınmış ve günümüze fragmanlar halinde ulaşmış Maniheist metinlerdir. Bunlar içerisinden Pehlevice yazılmış M2 arşiv numaralı metin Addâ tarafından gerçekleştirilmiş tüm misyon faaliyetlerini özetleyen bir içeriğe sahiptir:

“... yazıları tanıyın.” Onlar Roma İmparatorluğu'na gittiler ve dinlerin pek çok doktrinel ihtilaflarıyla karşılaştılar. Pek çok seçkin ve dinleyici seçildi. Patîg bir yıl kaldı. Sonra döndü ve elçinin huzuruna çıktı. Bunu müteakip efendimiz üç yazıcıyla birlikte Addâ'ya Yaşayan İncil'i ve diğer iki kitabı gönderdi. Talimat verdi: “Onu daha ileriye götürme. Orada mal depolayan bir tüccar gibi kal.” Addâ bu bölgelerde çok sıkı çalıştı, pek çok manastır kurdu, pek çok seçkin ve dinleyici seçti, kitaplar yazdı ve hakikati silahı yaptı. Dogmalara bu kitaplarla karşı koydu ve her şeyden yüzünün akıyla çıktı. Dogmaları etkisiz hale getirerek zincirledi. İskenderiye'ye kadar gitti. Nafsa'ya dini kabul ettirdi. O topraklarda pek çok keramet ve mucize gerçekleştirildi. Elçi'nin dini Roma İmparatorluğu'nda gelişti.”⁴¹

Metnin daha az korunmuş M 216 a-c arşiv numaralı Partça ve 14285 T II D arşiv numaralı Soğdca versiyonlarında anlatıma birkaç detay daha eklendiği görülmektedir:

“Ve Elçi (Mani) Veh-Ardeşir'deyken Roma'ya Öğretmen Patîg'i, Piskopos Addâ'yı ve yazıcı Mani'yi gönderdi. Ve dört talimat .....hazine toplayan. Ve Addâ pek çok manastır kurdu. Kitaplar yazdı... Ve dogmaları reddetmek için (gerekli) hakikati kavradı. Dogmalara karşı pek çok fikir üretti ve bunları şekillendirdi. Ve öğretileri yendi.....”⁴²

“Ve düşmanları yendi. Ve Roma İmparatorluğu'nda Işık Elçisi'nin seçkinler topluluğunu genişletti.”⁴³

“Ve Patîg, 12 öğretmenden biri, piskopos Addâ ve rahip (Presbiter) Mani diğer topluluk üyeleriyle birlikte yola çıktılar ve batı bölgelerine ulaştılar. Ve diğer din mensupları ve Romalı ...ile öğretmeye ilişkin ilgili pek çok tartışma içine girdiler. Ve bu bölgelerde pek çok seçkin ve dinleyici seçtiler. Öğretmen Patîg orada bir yıl kaldı, ikinci yıl Elçi'nin yanına Suristan'a geri döndü. Ve Mar Addâ efendimize şunları söyleyen bir mektup yazdı: Talimat...”⁴⁴

Yukarıdaki metinlerinde yer alan bazı ifadeler Addâ'nın Maniheist cemaat içerisindeki konumuna ilişkin ipuçları vermektedir. Beş basamaklı hiyerarşik bir düzene sahip olan Maniheist cemaat yapısı 12 öğretmen, 72 piskopos, 360 presbiter ile herhangi bir sayı sınırlamasına tabi olmayan seçkinler ile dinleyicilerden oluşmaktadır. Metinlerden anlaşıldığı kadarıyla Addâ'nın Roma'ya yönelik ilk ziyareti cemaat hiyerarşisinin en üst konumundaki on iki öğretmenden biri olan Patîg'in otoritesinde gerçekleşmiştir. Metinlerde Patîg'in bir yıl sonra İran topraklarına geri döndüğünden bahsedilişini, yetkinin o tarihten sonra Addâ'ya bırakıldığına işaret eden bir bulgu olarak yorumlamak mümkündür. Bu durumda öyle görünüyor ki Addâ piskopos olarak başladığı misyon sürecine bir yıl gibi kısa bir sürenin

⁴¹ M2 (Pehlevice) Asmussen, *Manichaean Literature*, 21.

⁴² M216c (Partça) Sundermann, *Mitteliranische Manichäische Texte*, 26; Lieu, *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East*, 27.

⁴³ M216a (Partça) Sundermann, *Mitteliranische Manichäische Texte*, 26.

⁴⁴ 14285 = T II D (Soğdca) Sundermann, *Mitteliranische Manichäische Texte*, 36; Klimkeit, *Gnostic Texts*, 203.

ardından öğretmen konumuna yükselerek devam etmiş, böylelikle batı misyonuna ilişkin yetkiyi tamamen kendi üzerine almıştır.

Bahsi geçen fragmanların dışında, başka bir Soğdca metinde yine Addâ ile ilgili bazı anlatımlarla karşılaşmaktadır. Din adamlarından oluşan bir toplulukla arasında geçen diyaloga yer veren metin, onun Roma İmparatorluğu topraklarında gösterdiği çabaların olumlu sonuçlandığını ifade eden bir özetle son bulmaktadır:

“Hangi binek hayvanı rüzgârdan hızlıdır?” Mar Addâ onlara cevap verdi: “Benim iyi bir düşüncem var ... rüzgârdan daha hızlı. Benim bir dinim var, ışığı güneşten daha parlak... tadı baldan daha tatlı.” ... ve Mar Addâ Roma İmparatorluğu'nda çok çaba sarf etti... pek çok metin yazdı... ve din onunla birlikte Roma topraklarına ve İskenderiye'ye kadar olan şehirlere yayıldı.”⁴⁵

Bir başka Soğdca metinde ise Addâ'nın Mani aracılığıyla Nafsa isimli hasta bir kadını iyileştirme hikâyesi anlatılmaktadır:

Nafsa İsa'ya yalvardı: “Bana yardım et, merhametli Tanrım!” ...başka dinlerden insanların ortasında ...Efendi Mani, Elçi, açık bir şekilde Nafsa'nın huzuruna indi ve elini ona sürdü. Nafsa hemen iyileşti ve tüm acılarından kurtuldu. Herkes bu büyük mucize karşısında şaşkına döndü. Ve oradaki pek çok insan yeniden hakikati kabul etti. Tadmör Kraliçesi, Nafsa'nın kız kardeşi, Sezar'ın eşi de büyük bir ... ile Mar Addâ'nın huzuruna geldi ve ondan ...hakikati aldı.⁴⁶

Metinde sezar olarak bahsedilen Palmira yöneticisi, I. Şâpur'a karşı zafer kazanan, kaybedilen Roma topraklarını Sâsânîlerden geri alan ve gösterdiği bu başarılar sonrasında İmparator Gallienus tarafından kendisine *Sezar* unvanı verilen Septimius Odaenathus'dur. Tadmör⁴⁷ Kraliçesi ise Odaenathus'un ölümünden sonra yönetimi devralan eşi Zenobia'dır.⁴⁸ Metinlerden anlaşıldığı kadarıyla Addâ mucizevi bir şekilde iyileştirdiği Nafsa'nın kız kardeşi Zenobia'nın dikkatini çekmiş ve bu olay vesilesiyle onun Maniheizm'i benimsemesini sağlamıştır.

Söz konusu metinlerde gerçekleştirdiği faaliyetlerden övgüyle bahsedilen Addâ'ya yönelik yapılan tanımlamalar, onun başarılı bir misyon süreci tamamladığına işaret etse de misyon amacıyla çıktığı seyahatleri hangi rotaları kullanarak ve hangi zaman aralığında gerçekleştirdiğine dair herhangi bir tarihsel bilgi vermemektedir. Maniheizm üzerine çalışan araştırmacılar söz konusu bilgi eksikliğini, birbirinden farklı teoriler geliştirerek çözümlenmeye çalışmışlardır. Bunlardan ilki Sundermann'a aittir. Sundermann Mani'nin henüz Hindistan seyahatine çıkmadan önce Addâ ve Patîg'i Roma'ya görevlendirdiğini, böylelikle kendisi doğuda dini yayarken batıda yürütülecek eş zamanlı bir misyon planlaması yaptığını iddia etmiştir. Buna göre, Mani bir yıl kadar kaldığı Hindistan'dan döndüğünde Patîg de Addâ'nın yanından dönmüş ve Mani'nin kurduğu toplulukları güçlendirmek üzere onun dönüşünün

⁴⁵ 18220=T.M.389a (Soğdca), Sundermann, *Mitteliranische Manichäische Texte*, 37; Lieu, *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East*, 27.

⁴⁶ 18223=T.M.389c (Soğdca), Sundermann, *Mitteliranische Manichäische Texte*, 42; Lieu, *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East*, 28.

⁴⁷ Tadmör, Palmira'nın semitik dillerdeki karşılığıdır. Palmira, Roma İmparatorluğu'na yönelik misyon faaliyetlerinin en önemli hareket noktası olmuştur.

⁴⁸ Zenobia eşi öldürüldükten bir süre sonra Roma'dan ayrılıp bağımsızlığını ilan etmiş (MS 270) ve Suriye'den Mısır'a uzanan kendi imparatorluğunu (Palmira İmparatorluğu) kurmuştur. Bk. Fergus Millar, *The Roman Near East: 31 BC- AD 337* (London: Harvard University Press, 1993), 159-173.

ardından Hindistan'a geçmiştir. Dolayısıyla ona göre batı misyonu MS 241 yılında başlamıştır.⁴⁹ Sundermann'ın bu iddiasını destekleyecek hiçbir kanıt yoktur. 240 civarında bağlı olduğu topluluktan yeni ayrılmış olan Mani'nin Sundermann'ın iddia ettiği kısa zaman aralığında kitaplar yazması ve bu kitaplar eşliğinde misyon faaliyetlerini başlatacak kadar kendisine taraftar toplayıp eğitmesi son derece düşük bir ihtimaldir. Dahası Mani ile Addâ'nın ilk karşılaşması Şâpur'un sarayında gerçekleşmiştir. Bu da tarihsel olarak zaten Hindistan seyahati dönüşüne denk gelmektedir.

Addâ'nın misyon seyahati için çizdiği rotaya ilişkin bir diğer teori, Addâ'nın MS 262-267 yılları arasında Palmira'ya ulaştığını iddia eden Tardieu'ya aittir. Tardieu'nun teorisine göre, Palmira'da uzun bir süre kalan Addâ burada dine pek çok taraftar kazandırmıştır. Palmira kraliçesi Zenobia'nın kız kardeşi Nafsa'nın iyileştirilme olayı da Addâ'nın Palmira'da geçirdiği bu zaman aralığında yaşanmıştır. Odaenathus'un öldürülmesinin ardından yönetimin başına geçen Zenobia MS 270'te Mısır'a askeri bir sefer düzenlediğinde, kardeşi aracılığıyla Zenobia ile yakın ilişki kuran Addâ da bu orduya eşlik ederek Mısır'a ulaşmıştır. Böylece Zenobia'nın himayesi altında ilk kez Mısır'a giren Addâ, misyon faaliyetlerine İskenderiye'de devam etmiştir.⁵⁰ Tardieu'nun yaptığı bu tarihlendirme oldukça geç bir döneme denk düşmektedir. Oysa Mani'nin dini yayma faaliyetlerine Şâpur'un onayını aldıktan hemen sonra başladığını ifade eden pek çok kaynak vardır. Öğrencilerinden birini Roma hakimiyeti altındaki Mısır'a gönderme konusunda yirmi yıl beklemesi için hiçbir neden görünmemektedir. Üstelik Maniheizm'in, Mani'nin henüz hayatta olduğu dönemde Roma topraklarında yayılmaya başladığına yönelik pek çok referans kaynak vardır. Dolayısıyla Tardieu'nun MS 262'den sonra başladığını iddia ettiği misyon faaliyetlerinin, Mani'nin ölümüne (MS 276) kadar geçen kısa zaman diliminde bunu başardığını iddia etmek çok gerçekçi bir yaklaşım değildir.

Sundermann ve Tardieu'nun ardından Koenen ise Addâ'nın MS 244-264 yılları arasında Mısır'a güneyden deniz yoluyla ulaştığını iddia etmiştir. Ona göre Palmira'dan Akabe Körfezi'ne doğru giden ticaret yolunu takip ederek Kızıldeniz'e ulaşan Addâ, buradan deniz yoluyla önce Yukarı Mısır'a geçmiş, ardından Nil Vadisi boyunca seyahat ederek İskenderiye'ye ulaşmıştır.⁵¹ Lycopolisli Alexander'ın Maniheistlere karşı yazdığı reddiyede⁵² Mısır'a ulaşan ilk Maniheistlerin Pappos ve Thomas olduklarını söylemesi, buna karşın Addâ'dan hiç bahsetmemesi Koenen'in bu iddiasını zayıflatmaktadır. Zira Addâ ilk olarak İskenderiye değil de Mısır'ın güney bölgesine gitmiş olsaydı, Alexander'ın Thomas ve Pappos yerine ondan bahsetmesi gerekirdi. Dolayısıyla Addâ'nın İskenderiye'ye güneyden ulaşmış olma ihtimali oldukça düşüktür. Burada farklı Maniheistlerin isimlerinin zikredilmiş olması, batıya yönelik ayrı bir misyon faaliyetinin

⁴⁹ Bk. Werner Sundermann, "Zur Frühen Missionarischen Wirksamkeit Manis", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 24/1 (1971), 94-95.

⁵⁰ Bk. Michel Tardieu, "Les manichéens en Égypte", *Bulletin de la Société Française d'Égyptologie* 94 (1982), 8-11.

⁵¹ Bk. Ludwig Koenen, "Manichäische Mission und Klöster in Ägypten", *Das römisch-byzantinische Ägypten: Akten des internationalen Symposions 26.-30. September 1978 in Trier, Aegyptiaca Treverensia* (Mainz am Rhein: von Zabern, 1983), 93-108.

⁵² Lycopolisli Alexander (Ἀλεξάνδρου Λυκοπολίτου) MS 300 dolaylarında Mısır'da yaşamış Yeni Platoncu bir filozoftur. Günümüze ulaşan tek kitabı, Floransa'nın Laurenziana Kütüphanesi'nde, onuncu yüzyılın başlarına ait bir kodeks içerisinde yer alan ve antik Yunan dilinde kaleme alınmış *Maniheistlerin Öğretisine Karşı* (πρὸς τὰς Μανιχαίου δόξας) isimli metindir. Maniheistlere karşı yazılmış reddiye niteliğindeki metin ilk kez Augustus Brinkmann tarafından 1895'te neşredilmiştir. Bk. Alexandri Lycopolitani, *Contra Manichaei Opiniones Disputatio*, ed. Augustus Brinkmann (Lipsiae: B.G. Teubneri, 1895). 1974'te ise Horst ve Mansfeld tarafından yeniden yayınlanmıştır. Bk. Alexander of Lycopolis, *An Alexandrian Platonist Against Dualism: Alexander of Lycopolis' Treatise 'Critique of the Doctrines of Manichaeus'*. çev. P. W. Van der Horst - J. Mansfeld. (Leiden: Brill Publishers, 1974). Alexander'ın söz konusu eseri Maniheizm'in ve Yeni-Platonculuğun erken dönemlerine ilişkin bilgi vermesi açısından oldukça önemli kabul edilmektedir.

olabileceğini akla getirmektedir. Ancak mevcut Maniheist metinlerde Thomas ve Pappos isimlerine ilişkin hiçbir referans bulunmamaktadır.

Maniheist misyon tarihine ilişkin mevcut kaynaklar bir bütün olarak değerlendirildiğinde ortaya çıkan sonuç, Addâ'nın dini yaymak üzere Batı'ya yönelişinde başlangıç sayılabilecek en erken tarihin MS 239-240 yılları arasındaki zaman aralığına tekabül etmesi gerektiğidir. Mani'nin resmi olarak mesajını ilan edişi I. Şapur'un MS 239'da gerçekleşen taç giyme töreniyle ilişkilendirildiğine göre⁵³ misyon faaliyetlerinin bu tarihten önce başlaması çok mümkün görünmemektedir. Zira yeni bir öğretiyi yaymak için dine belli sayıda taraftar kazandırılması, bunlar içerisinde misyon amacıyla görevlendireceklerin seçilmesi, seçilenlerin misyon gerçekleştirebilecek ölçüde yeterlik kazanması, dahası belli yeterliğe ulaşanlar için yanlarında götürmeleri amacıyla öğretiye ilişkin kitapların kaleme alınması en az bir iki yılı alacak bir hazırlık sürecini gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla söz konusu varsayıma göre Addâ'nın misyon görevine en erken MS 241-242 yılları arasında başlamış olması en makul yaklaşımı yansıtır görünmektedir.

Misyon sürecinin başlangıç zamanına ilişkin ortalama zaman aralığının belirlenmesinin ardından misyonun ne kadar süre devam ettiği hususu önem kazanmaktadır. Hatırlanacağı gibi, yukarıda alıntılanan Maniheist fragmanlarda Addâ'nın Roma topraklarında gerçekleştirdiği misyon faaliyetlerinin neler olduğu tek tek sıralanmıştı. Burada dikkat çeken en temel detay, fragmanlarda bahsi geçen faaliyetlerin kısa süre içerisinde gerçekleştirilebilecek yalın bir içeriğe sahip olmadığı, aksine Addâ'nın uzun yıllar bu coğrafyada kalmasını ve yoğun bir faaliyet programı yürütmesini gerektirdiğidir. Dolayısıyla söz konusu durum Addâ'nın Roma İmparatorluğu'na ait bölgelere tek seferde değil, farklı zamanlarda birden fazla misyon seyahati gerçekleştirmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Benzer bir durumu Patig ve Hannî'nin, Mani tarafından oluşturulan Maniheist toplulukları ziyaret etmek için Hindistan'a gidişinde görmek mümkündür.⁵⁴ Nasıl ki Patig ve Hannî yeni oluşturulan Maniheist toplulukların inançlarını sağlamlaştırmak amacıyla Mani'nin ardından Hint coğrafyasına yöneldilerse, Addâ'nın da Roma'ya yönelik misyon seyahatlerini hem ilk ziyaretinde oluşturduğu toplulukları kontrol etmek hem de yeni topluluklar oluşturmak amacıyla farklı zaman dilimlerinde farklı rotalar kullanarak tekrarlamış olması oldukça muhtemel görünmektedir. Bu aşamada seyahatlerinde daha fazla ilerlememesi üzerine Mani'nin Addâ'ya yaptığı uyarıyı hatırlamak önemlidir. Zira söz konusu uyarı dikkate alındığında Roma hakimiyetindeki Mısır topraklarında aktif bir misyon süreci yürüten Addâ'nın Batı'da en son ulaştığı ve en uzun kaldığı şehrin İskenderiye olması gerektiği gibi bir sonuç çıkmaktadır. Ancak Addâ'nın faaliyetlerini Mısır coğrafyasıyla sınırlamak doğru değildir. Nitekim adının MS 261-262 yıllarında Karka d'Beṭ Slokh (Kerkük) şehrine yönelik gerçekleştirilen bir misyon faaliyetinde geçişi⁵⁵ onun Mısır'dan Mezopotamya'ya hareket ettiğini gösteren önemli bir bulgu olarak karşımızda durmaktadır. Bu da Palmira ziyareti ve Nafsa'nın iyileştirilmesi meselesinin Mısır misyonundan sonraki bir tarihte gerçekleşmiş olabileceğine işaret etmektedir. Bahsi geçen bu tarihten sonra Addâ'nın Roma

⁵³ İbn Nedim *Fihrist*'te, Maniheistlerin Mani'nin mesajını ilan edişini I. Şapur'un taç giyme töreniyle ilişkilendirdiklerini ifade etmiştir. Bk. İbn Nedim, *el-Fihrist*, 829.

⁵⁴ M4575 (Partça), Klimkeit, *Gnostic Texts*, 211.

⁵⁵ *Karka d'Beṭ Slokh Kroniği*'nin "Şehit Azizlerin İşleri" adlı bölümünde, şehre Addâ ve Abzakya isimli iki Maniheist misyonerin geldiğinden bahsedilmektedir. Şeytanın oğulları olarak anılan bu iki misyonerin şehre geliş tarihleri I. Şapur yönetiminin yirminci yılı olarak belirtildiğine göre, Addâ'nın Karka d'Beṭ Slokh'a ulaşması büyük olasılıkla MS 261-262 yıllarında gerçekleşmiştir. Paul Bedjan (ed.), *Historia Karka de Beth Selok, Acta Martyrum et Sanctorum* (Leipzig & Paris: Otto Harrassowitz, 1891), 2/512/11-14. İng. çeviri için bk. Lieu, *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East*, 33.

topraklarındaki dini yayma faaliyetlerine ne kadar süre daha devam ettiğine ilişkin mevcut kaynaklarda başka hiçbir bilgi yoktur.

Hem orijinal Maniheist metinlerden hem de Maniheizm'e karşı yazılmış reddiyelerden çıkarılabilecek en önemli sonuç, Addâ'nın başarılı bir misyoner olduğudur. Söz konusu metinler her ne kadar onun Roma coğrafyasında yürüttüğü misyon faaliyetlerinin tarihsel sürecine yönelik bir bilgiye yer vermese de metinlerde geçen ifadelerin Batı misyonunun genel çerçevesi hakkında bazı temel çıkarımlarda bulunmaya imkân tanıdığı açıktır. Zira metinlerde onun yeni Maniheist topluluklar oluşturduğu, manastırlar kurduğu, kitaplar yazdığı ve farklı dinî geleneklere mensup din adamlarıyla teolojik tartışmalara girdiği gibi hususlardan bahsedilmektedir. Ardarda sıralanan bu faaliyetlerin her biri Maniheist misyonun ayrı bir yönüne vurgu yapmaktadır. Görünen o ki Addâ dine yeni taraftarlar kazandırmak ve oluşturduğu yeni toplulukların devamını sağlamak için birbirinden farklı misyon yöntemlerine başvurmuştur. Bunlar içerisinde en göze çarpanı, Mani tarafından yazılanların haricinde öğretilere yönelik yeni metinler kaleme almış olmasıdır. Çeşitli kaynaklarda üretken bir yazar olarak tanıtılan Addâ'ya ait kitapların hiçbirisi günümüze ulaşmamıştır, ancak Photius'un *Bibliotheca*'sında geçen bazı ifadeler konuya ilişkin önemli birer ipucu niteliği taşımaktadır. Sözelimi bunlardan birinde Bostralı Titus'un, Addâ'nın kitaplarına karşı bir reddiye yazdığından bahsedilmektedir. Bir diğerinde Addâ'nın yazdıklarıyla Mani'nin yazdıklarını karıştıran Tarsuslu Diodorus'un, Mani'nin *Yaşayan İncil*'ini reddettiğini zannederken aslında Addâ'nın *Modion* isimli kitabını reddettiği ifade edilmektedir.⁵⁶ Bunlar bir yana Addâ'ya karşı kaleme aldığı *Contra Adimantum (Adimantus'a Karşı)* isimli reddiye türündeki eserinde Augustinus'un hem Addâ'yla ilgili önemli bilgiler verdiği hem de Addâ'nın *Disputationes* adlı bir kitap yazdığından bahsederek ondan pek çok alıntı yaptığı görülmektedir. Augustinus tarafından aktarılan bilgiler, Addâ'nın Hıristiyan kutsal metinlerine olan yaklaşımının anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Zira Augustinus'un aktarımına göre, Addâ bahsi geçen kitabında *Eski ve Yeni Ahit* arasındaki tutarsızlıklar üzerinden Hıristiyan geleneğini eleştirmiş; Eski Ahit'te bahsi geçen Tanrı'nın iyi Tanrı olamayacağı fikrini ileri sürmüştür.⁵⁷ Dolayısıyla *Disputationes*'i Maniheist-Hıristiyan karşılaşmalarında kullanılan ve Maniheist öğretinin üstünlüğünü ortaya koymayı amaçlayan misyon temelli bir metin olarak görmek mümkündür.

Yukarıda alıntılanan Maniheist fragmanlar Addâ'nın dini yayma faaliyetleri yürütürken farklı din mensuplarıyla tartışmalar gerçekleştirdiğinden ve onlara galip geldiğinden bahsetmekte, buna karşın hangi geleneğin din adamlarıyla muhatap olduğuna ilişkin bilgi vermemektedir. Addâ'nın tartışma içerisine girdiği dinî geleneklerin hangisi ya da hangileri olduğunu anlayabilmek, öncelikle bahsi geçen dönemin dinî atmosferini tanımlamayı gerektirmektedir. MS 3. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun siyasi bir krizin içerisine sürüklendiği, krizin etkilerinin yalnızca politik düzlemde kalmayarak sosyo-kültürel, ekonomik ve hatta dinî yaşama dahi sirayet ettiği bilinen bir gerçektir. Dönemin her açıdan kaotik sayılabilecek koşul ve şartları, yüzyıllardır pagan inanışını sürdüren Roma halkını kurtuluş vadeden farklı arayışlara yönlendirmiş; bu da pek çok dinî-felsefi akımın ortaya çıkmasına ve birbiriyle rekabet içerisine

⁵⁶ Photius, *Bibliotheca (The Library of Photius)*, çev. John Henry Freese (London- New York: The Macmillan Company, 1920), 1/151-152.

⁵⁷ Bk. Augustinus, *Contra Adimantum Manichaei Discipulum*, CSEL 25/1, (115-190), ed. Josephvs Zycha (Pragae-Vindobonae-Lipsiae: Tempsky & G. Freytag, 1891). Van den Berg, Augustinus'un alıntılardığı bölümleri ortaya çıkararak, Addâ'nın kitabını yeniden inşa etmeye çalışmıştır. *Disputationes*'in yeniden yapılandırılmış versiyonu için bk. Van den Berg, *Biblical Argument*, 105-120.

girmesine neden olmuştur.⁵⁸ Dinî çeşitliliğin böylesine arttığı bir ortamda tartışmalar elbette kaçınılmazdır ve Addâ bahsi geçen tartışma ortamlarından faydalanarak bunları birer misyon yöntemi olarak kullanmıştır. Hıristiyanlığın hızla yayıldığı bir coğrafyada faaliyet göstermesi ve Hıristiyan geleneğini eleştiren metinler kaleme alması gibi hususlar Addâ'nın çoğunlukla Hıristiyan geleneğinin temsilcileri ile muhatap olduğuna işaret eden bulgular olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Maniheist öğretinin yalnızca Hıristiyan geleneğine karşı savunulduğunu varsaymak, dönemin çok dinli toplum yapısında önemli bir kesimin görmezden gelineceği anlamına gelmektedir. Oysa Mani'nin evrensel misyon anlayışındaki temel vurgu, dininin ayırt edilmeksizin toplumun her kesimine ulaştırılması gerektiği üzerinedir. Dolayısıyla Addâ'dan beklenen, çoğunluğunu Hıristiyanlar oluşturmakla birlikte farklı dinî geleneklere mensup pek çok din adamıyla tartışmaya girerek Maniheist öğretiyi savunması; böylece Mani'nin verdiği talimatları yerine getirmiş olmasıdır. Pagan filozof Lycopolisli Alexander'ın felsefe eğitimi görmüş arkadaşlarından bazılarının Maniheizm'i benimsediğini ifade eden sözleri,⁵⁹ tam da Addâ'nın kendisinden beklenenleri yerine getirdiğine işaret etmektedir. Zira bahsi geçen zaman aralığı ve coğrafya, Addâ'nın faaliyet gösterdiği kapsam içerisinde yer almaktadır.

Addâ'nın Roma topraklarında Maniheist öğretiyi yayarken gerçekleştirdiği ifade edilen faaliyetlerin sonuncusu manastırlar kurmuş olmasıdır. Ancak günümüze ulaşan mevcut kaynaklarda Maniheist manastırlar konusuna ilişkin yeterli bilgi mevcut değildir. Bu nedenle bazı araştırmacılar Maniheistlere özgü bir manastır geleneğinin olup olmadığıyla ilgili şüpheye düşmüşlerdir. Örneğin Asmussen ve Lieu, manastırcılık kavramının Maniheizm'de Asya geleneğinin etkisiyle sonradan ortaya çıkan bir gelişme olduğunu ve yaygınlaşmasının Budizm sayesinde gerçekleştiğini ileri sürmüşlerdir.⁶⁰ Diğer taraftan Koenen, Maniheist manastırların kökenini ve amacını kapsamlı bir şekilde değerlendirdiği çalışmasında, manastırcılık hareketinin Maniheizm'in erken dönemlerinden itibaren var olduğunu; hatta kökeninin Mani'nin yetiştirdiği vaftizci Yahudi-Hıristiyan topluluğa dayandığını savunmuştur.⁶¹ Van den Berg ise Kellis'de ortaya çıkarılan metinlerde geçen bazı ifadeleri, Kellis dolaylarında manastır hayatı süren Maniheist bir topluluğun varlığına dair kesin bir kanıt olarak görmüş ve buna dayanarak, Addâ'nın manastırlar kurduğunu ifade eden anlatımları doğru kabul etmemek için hiçbir neden olmadığını söylemiştir.⁶² Farklı araştırmacılar tarafından savunulan bu iddiaları destekleyecek yeterli bulgu olmamakla birlikte, Maniheist geleneğin Asya kıtasındaki manastırcılık uygulamalarından yola çıkarak Roma topraklarındaki manastır hayatına dair fikir yürütmek mümkündür. Doğu manastırları bireylerin kendilerini dış dünyadan soyutladıkları toplu yaşam alanları olmaktan ziyade, günlük ibadetlerin yapıldığı, çeşitli eğitim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği ve kutsal metinlerin muhafaza edildiği dinî merkezler olarak işlev

⁵⁸ Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı (Ankara: Dost Kitabevi, 2013), 549; Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Plotinos, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hıristiyan Felsefesi*, 5. Cilt (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012), 10; Tripolitis, *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, 2.

⁵⁹ Alexander of Lycopolis, *An Alexandrian Platonist Against Dualism*, 58.

⁶⁰ Jes P. Asmussen, *Xuāstvānift: Studies in Manichaeism* (Copenhagen: Munksgaard, 1965), 200; Samuel N.C. Lieu, "Precept and Practice in Manichaean Monasticism", *The Journal of Theological Studies* 32/1 (1981), 155-156.

⁶¹ Bk. Koenen, "Manichäische Mission und Klöster in Ägypten", 93-108. Stroumsa da Koenen'in bu fikrini savunmuştur. Bk. Gedaliahu G. Stroumsa, "The Manichaean Challenge to Egyptian Christianity", *The Roots of Egyptian Christianity*, ed. Birger A. Pearson - James E. Goehring (Philadelphia: Fortress Press, 1986), 308.

⁶² Van den Berg, *Biblical Argument in Manichaean Missionary Practice*, 45. Van den Berg'in bahsettiği kitapta Maniheist manastırcılığının varlığını destekleyebilecek iki temel ifade vardır. Bunlar iki farklı yerde geçen *Τόπος Μανί* (*Mani'nin manastır*) ile Maniheist taraftarlar Petros ve Timotheos için kullanılan *μοναχός* (keşiş) ifadeleridir. Bk. Roger S. Bagnall (ed.), *The Kellis Agricultural Account Book (Dakhleh Oasis Project Monograph)* (Oxford: Oxbow Books, 1997), 69, 82, 103, 235 (320-513-975-1080). Yine Kellis'de bulunan kişisel mektuplardan birinde Maniheist manastırların varlığına delil oluşturabilecek *αγῶν ἀβαλ ἀτζενετε* (O manastıra gitti...) ifadesi geçmektedir. (P. Kell. Copt. 12.6) ed. Iain Gardner vd., *Coptic Documentary Texts from Kellis* (Oxford: Oxbow Books, 1999), 1/132.

görmüşlerdir.⁶³ O halde batı manastırları da muhtemelen benzer amaçlara hizmet etmiş olmalıdır. Addâ'nın Roma topraklarında manastırlar kurduğu bilgisini temel alarak hareket eden Van den Berg'in bu konuda sarf ettiği sözler dikkat çekicidir. Zira Van den Berg, Maniheist öğretinin yayılmasında manastırların önemli bir rol oynadığını, hatta misyon faaliyetlerinin merkez üsleri olarak kullanıldığını ifade etmiştir. Ona göre manastırlar *seçkin*lerin hem yiyeceklerle ilgili sıkı kurallara riayet edebilmelerini hem de Maniheist öğretiyi vazedebilmelerini sağlayan aslı mekanlar olarak işlev görmüşlerdir. Bu aynı zamanda *seçkin*lere hizmet etmekle yükümlü olan *dinleyicilerin* görevlerini de kolaylaştırmıştır. Dahası, manastırlar misyon faaliyetlerinde kullanılacak olan kitapların tercüme edildiği ve kopyalandığı, seçkinlik mertebesine yükselen Maniheistlerin eğitim aldığı mekanlar olarak da işlev görmüşlerdir. Dolayısıyla Van den Berg'e göre Addâ'nın ilk misyon faaliyetleri arasında manastırlar kurma görevinin yer alması kesinlikle sebepsiz değildir.⁶⁴ Bu noktada önemli bir hususun ifade edilmesi gereklidir. Eğer Roma topraklarında aktif faaliyet göstermiş bir Maniheist manastırcılık anlayışından söz edilecekse bu muhtemelen Mısır'da ortaya çıkan kenobitik Hıristiyan manastırcılığının⁶⁵ başlangıcıyla aynı döneme denk gelmiştir. Zira bazı araştırmacılar Maniheist asketizminin Mısır manastırcılığına öncülük etmiş olabileceğini düşünmüşler;⁶⁶ hatta bu anlayışın Suriye'nin doğusunda gelişen asketik eğilimlerin temel etkenlerinden biri olduğunu iddia etmişlerdir.⁶⁷ Maniheist seçkinlerin asketik ritüelleri ile geleneksel Hıristiyan manastır hayat tarzı karşılaştırıldığında, ikisinin birbirleriyle eşdeğer özelliklere sahip oldukları rahatlıkla görülecektir. Dolayısıyla manastır yaşam tarzının, Maniheist geleneğin doğal bir sonucu olarak ortaya çıktığını söylemek pekâlâ mümkündür.

Addâ'nın yukarıda her biri detaylı olarak açıklanan misyon faaliyetlerinin yanı sıra Maniheist öğretinin yayılmasında ticaretin de önemli bir yardımcı faktör olarak işlev gördüğünü belirtmek gereklidir. Zira Maniheist misyon anlayışıyla ticaret arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Bu ilişkinin temelini, Mani'nin Oggias isimli bir tüccarın gemisiyle Hindistan'a yaptığı seyahate⁶⁸ dayandırmak mümkündür. Mani bahsi geçen bu seyahatle mevcut ticaret ağının, dinini yaymak için gerekli koşulları sağlayan potansiyel bir alt yapıya sahip olduğunu keşfetmiştir. Bir tüccarın seyahat ettiği yol boyunca karşılaştığı halkların dillerini ve bu dillere ait lehçeleri konuşabiliyor olması, hatta sadece dil değil o bölgelere ait yerel kültürlere ilişkin de bilgi sahibi olması gereklidir. Ticaretle uğraşanların sahip olması gereken bu çok dillilik ve çok kültürlülük becerisi, Mani'nin her fırsatta evrensel olduğunu vurguladığı mesajını dünyanın diğer halklarına ulaştırabilmesi için gerekli zemini sağlamaktadır. Bu nedenle ticaret hem Maniheist misyon faaliyetlerinin vazgeçilmez bir yolu olarak kullanılmış hem de dinin uzak bölgelere yayılmasında hızlandırıcı bir faktör olarak işlev görmüştür. Maniheist kaynaklarda ticaret ve misyon arasındaki yakın ilişkiden sıklıkla bahsedilmesinin nedeni buna dayanmaktadır. Addâ'nın, gittiği yerde "mal depolayan bir tüccar gibi" kalmasına yönelik bizzat Mani'den

⁶³ Werner Sundermann, "Mani, India and the Manichaean Religion", *South Asian Studies* 2/1 (1986), 17.

⁶⁴ Van den Berg, *Biblical Argument in Manichaean Missionary Practice*, 45-46.

⁶⁵ Kenobitik manastırcılık, Hıristiyan keşişlerin yeme-içme, uyuma, çalışma, ibadet gibi günlük yaşam rutinlerini belli bir düzen içerisinde birlikte yapma esasına dayanan toplu manastırcılık anlayışıdır. Dördüncü yüzyılın başlarında Pakomius (MS 293-346) tarafından Mısır'da kurulmuştur. Detaylı bilgi için bk. Bilal Baş, *Çölü Fethetmek, Geç Antik Çağda Mısır Manastırları* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015), 113-128.

⁶⁶ Stroumsa, "The Manichaean Challenge to Egyptian Christianity", 309; Lieu, *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East*, 98-99.

⁶⁷ Arthur Vööbus, *History of Asceticism in the Syrian Orient: A Contribution to the History of Culture in the Near East I, The Origin of Asceticism, Early Monasticism in Persia*. Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 184. Cilt. (Louvain: Secrétariat du Corpus SCO, 1958), 109.

⁶⁸ *Manichaean Texts*, 73 (144.1).

talimat alması⁶⁹, söz konusu ticaret-misyon ilişkisinin anlaşılması açısından somut bir örneklik teşkil etmektedir. Addâ'nın dönemin ticari akışını sağlayan tüccarlarla birlikte ticaret rotalarını kullanarak seyahat ettiğini tahmin etmek zor değildir. Misyon faaliyetlerinin hareket noktasını oluşturan Mezopotamya'nın, Roma ile Sâsânî devletleri arasındaki ticaret akışını sağlayan tampon bir bölge olarak işlev görmesi, bu bölgeden hareket eden Addâ'nın mevcut ticaret yollarını kullanarak Roma İmparatorluğu'na girişini kolaylaştırmış olmalıdır. Buna dayanarak Maniheizm'in Roma İmparatorluğu içerisinde hızla yayılmasında, ticaretin ve ticaret merkezlerinin önemli rol oynadığını söylemek mümkündür. Görünen o ki, Maniheizm'in ilerleyen zamanlarda Çin'de ve bir devlet dini olarak Uygur toplumu içerisinde yer edinme fırsatı yakalaması da yine aktif ticari faaliyetlerin, dinleri ve kültürleri taşıyıcı rolü sayesinde gerçekleşmiştir.

Sonuç

Maniheizm, miladi üçüncü yüzyılın ortalarından itibaren, Mezopotamya'dan başlayarak ilk kez Suriye ve Mısır üzerinden Addâ aracılığıyla Roma İmparatorluğu'na girmiş, ardından kısa bir süre içerisinde tüm Roma eyaletlerine ulaşarak imparatorluk topraklarında etkisi gittikçe artan Hıristiyan geleneğe rakip konumuna yükselmiştir. Maniheist geleneğin yalnızca Roma topraklarında değil, aynı zamanda doğuda İran'dan başlayarak Hindistan'a, oradan da Çin'e kadar uzanan geniş bir coğrafya üzerinde kabul görmesini sağlayan en temel faktör, misyon temelli bir din anlayışı üzerine inşa edilmiş olmasıdır. Mani'nin tüm insanlığa ulaşmayı hedefleyen evrensel bakış açısının Maniheist geleneğin pratik boyutunu oluşturan neredeyse her uygulamaya yansıdığı görülmektedir. Bunlar içerisinden şüphesiz misyon düşüncesi ve bu düşüncüyü eyleme geçiren faaliyetler öne çıkmaktadır. İşte Maniheizm'de yer alan misyon anlayışını detaylı açılardan ele alıp inceleyen bu çalışmanın ulaştığı sonuçlardan ilki, misyon faaliyetlerinin bizzat dinin kurucusu Mani tarafından başlatıldığı ve onun talimatları doğrultusunda organize edilerek son derece sistemli bir biçimde gerçekleştirildiğidir. Maniheist misyonu diğer dinî geleneklerin misyon uygulamalarından ayıran bu husus, dini yayma adına gerçekleştirilen tüm faaliyetlerin belli kural ve yöntemler çerçevesinde yürütülmesini, böylece birbirinden uzak coğrafyalar arasında bile değişmeden tutarlı bir biçimde uygulanmasını sağlamıştır. Misyon faaliyetlerindeki bu tutarlılık öğretinin de tutarlı bir biçimde yayılmasına hizmet etmiştir. Çalışmanın ulaştığı sonuçlardan bir diğeri, dini yaymak adına bizzat Mani tarafından görevlendirilen Addâ'nın Roma İmparatorluğu'na bağlı Suriye ve Mısır topraklarında başarılı bir misyon süreci tamamladığı ve ilerleyen süreçte dinin Mısır üzerinden Kuzey Afrika'ya ulaşmasını sağlayacak ilk Maniheist toplulukları oluşturduğudur. Nitekim İpek Yolu boyunca ortaya çıkarılan orijinal Maniheist metinler ile polemik amaçlarla kaleme alınmış reddiye türündeki eserlerde Addâ'ya yönelik yapılan tanımlamaların neredeyse tümü onun özellikle Mısır coğrafyasında başarılı bir misyon süreci tamamladığını ortaya koyan ifadelerle doludur. Günümüze ulaşan tüm bu metinlerden Addâ ile ilgili çıkarılabilecek en temel sonuç, onun söz konusu başarısının sırrının Mani'nin talimatlarına sıkı sıkıya bağlı kalmasında saklı olduğudur.

⁶⁹ M2 (Pehlevîce) Asmussen, *Manichaean Literature*, 21.

Kaynakça

- Alexander of Lycopolis. *An Alexandrian Platonist Against Dualism: Alexander of Lycopolis' Treatise 'Critique of the Doctrines of Manichaeus'*. çev. P. W. Van der Horst - J. Mansfeld. Leiden: Brill Publishers, 1974.
- Alici, Mehmet. *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Öğretisi*. İstanbul: Divan Kitap, 2018.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi: Plotinos, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hıristiyan Felsefesi*. 5. Cilt. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Asmussen, Jes P. *Manichaean Literature*. London & New York: Scholars' Facsimiles Reprints, Delmar, 1975.
- Asmussen, Jes P. *Xuâstvânîft: Studies in Manichaeism*. Copenhagen: Munksgaard, 1965.
- Augustinus. *Contra Adimantum Manichaei Discipulum*. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 25/1. Cilt (115-190). ed. Josephvs Zycha Pragae-Vindobonae-Lipsiae: Tempsky & G. Freytag, 1891.
- Augustinus. *Contra Felicem*. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 25/2. Cilt (801-852). ed. Josephvs Zycha. Pragae-Vindobonae-Lipsiae: Tempsky & G. Freytag, 1892.
- Augustinus. *İtirafnar*. çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2010.
- Augustinus. *İstencin Özgür Tercihini Üzerine*. çev. Metin Topuz. İstanbul: Say Yayınları, 2015.
- Augustinus, *On the Morals of Manichaeans (De Moribus Manichaeorum)*. Nicene and Post-Nicene Fathers First Series. 4. Cilt (69-89). ed. Philip Schaff. çev. Richard Stothert. Massachusetts: Hendrickson Publishers, 2. Baskı, 1995.
- Bagnall, Roger S. (ed.). *The Kellis Agricultural Account Book (Dakhleh Oasis Project Monograph)*. Oxford: Oxbow Books, 1997.
- Baran Tekin, Dilâ. *Mani ve Öğretileri*. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Baş, Bilal. *Çölü Fethetmek, Geç Antik Çağda Mısır Manastırları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015.
- Bedjan, Paul (ed.). *Historia Karka de Beth Selok, Acta Martyrum et Sanctorum*. 2. Cilt Leipzig & Paris: Otto Harrassowitz, 1891.
- Birûnî, Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-. *el-Asâru'l-Bâkiye 'ani'l-Kurûni'l- Hâliye*. thk. Eduard Sachau. Leipzig: Otto Harrassowitz, 1923.
- Boyce, Mary. *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian Texts with Notes*. Leiden: Brill, 1975.
- Franzman, Majella. *Jesus in the Manichaean Writings*. London: T&T Clark, 2003.
- Freeman, Charles. *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*. çev. Suat Kemal Angı. Ankara: Dost Kitabevi, 2013.
- Gardner, Iain vd. (ed.) *Coptic Documentary Texts from Kellis*. 1. Cilt. Oxford: Oxbow Books, 1999.
- Gulasci, Zsuzsanna. "A Manichaean Portrait of the Buddha Jesus: Twelfth-or Thirteenth-Century Chinese Painting From the Collection of Seiun-Ji Zen Temple". *Artibus Asiae* 69/1 (2009), 91-145.
- Gulasci, Zsuzsanna. *Mani's Pictures, The Didactic Images of the Manichaeans from Sasanian Mesopotamia to Uygur Central Asia and Tang-Ming China*. Boston: Brill, 2016.
- Gulasci, Zsuzsanna. "The Central Asian Roots of a Chinese Manichaean Silk Painting in the Collection of the Yamato Bunkakan, Nara, Japan", *In Search of Truth': Augustine, Manichaeism and Other Gnosticism*, NHMS/74, ed. Jacob Albert van den Berg vd. 315-337. Leiden: Brill, 2011. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004189973.i-730.83>
- İbn Nedîm, Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. ed. ve çev. Mehmet Yolcu vd. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- Karakaş, Selim. *Türk Tarihinde Maniheizm*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010.
- Klimkeit, Hans-Joachim. *Gnosis on the Silk Road, Gnostic Texts From Central Asia*. New York: Harper Collins Publishers, 1993.
- Koenen, Ludwig. "Manichäische Mission und Klöster in Ägypten". *Das römisch-byzantinische Ägypten: Akten des internationalen Symposiums 26.-30. September 1978 in Trier, Aegyptiaca Treverensia* 2.Cilt. 93-108. Mainz am Rhein: von Zabern, 1983.

- Lieu, Samuel N. C. *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East*. Leiden-Boston-Köln: Brill Publishers, 1999.
- Lieu, Samuel N. C. *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*. Manchester: Manchester University Press, 1988.
- Lieu, Samuel N.C. "Precept and Practice in Manichaean Monasticism". *The Journal of Theological Studies* 32/1 (1981), 153-173. <https://doi.org/10.1093/jts/XXXII.1.153>
- Lim, Richard. *Public Disputation, Power, and Social Order in Late Antiquity*. London: University of California Press, 1995.
- Lycopolitani, Alexandri. *Contra Manichaei Opiniones Disputatio*. ed. Augustus Brinkmann. Lipsiae: B.G. Teubneri, 1895.
- MacKenzie, David. N. "Mani's Sabuhragan". *Bulletin of the Oriental and African Studies, University of London* 42/3 (1979), 500-534. <https://doi.org/10.1017/S0041977X00135761>
- MacKenzie, David. N. "Mani's Sabuhragan II". *Bulletin of the Oriental and African Studies, University of London* 43/2 (1980), 288-310. <https://doi.org/10.1017/S0041977X00115642>
- Manichaean Homilies, With a Number of Hitherto Unpublished Fragments*. ed. Nils Arne Pedersen. Turnhout: Brepols Publishers, 2006.
- Manichaean Texts from the Roman Empire*. ed. ve çev. Iain Gardner – Samuel N. C. Lieu. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Millar, Fergus. *The Roman Near East: 31 BC- AD 337*. London: Harvard University Press, 1993.
- Özbay, Betül. *Huastuanıft: Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- Pedersen, Nils Arne. "A Manichaean Historical Text", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. 119 (1997), 193-201.
- Photius. *Bibliotheca (The Library of Photius)* 1.Cilt. çev. John Henry Freese. New York: The Macmillan Company, 1920.
- Reeves, John C. *Prolegomena to a History of Islamicate Manichaeism* Oakville: Equinox Publishing, 2011.
- Saint Ephraim's Prose Refutations of Mani, Marcion and Bardaisan*. çev. Mitchell C. W. Oxford: Williams & Norgate, 1912.
- Schmidt, Carl - Polotsky, Hans Jacob. *Ein Mani-Fund in Agypten*. Berlin: W. de Gruyter, 1933.
- Stroumsa, Gedaliahu G. "The Manichaean Challenge to Egyptian Christianity". *The Roots of Egyptian Christianity*. ed. Birger A. Pearson - James E. Goehring. 307-319. Philadelphia: Fortress Press, 1986.
- Sundermann, Werner. "Mani, India and the Manichaean Religion". *South Asian Studies* 2/1 (1986), 11-19. <https://doi.org/10.1080/02666030.1986.9628341>
- Sundermann, Werner. *Mitteliranische Manichäische Texte Kirchengeschichtlichen Inhalts mit einem Appendix von Nicholas Sims-Williams*. Berlin: Akademie-Verlag, 1981.
- Sundermann, Werner. "Zur Frühen Missionarischen Wirksamkeit Manis", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 24/1 (1971), 79-125.
- Tardieu, Michel. "Les manichéens en Égypte". *Bulletin de la Société, Française d'Égyptologie* 94 (1982), 5-19.
- Tertullian. "Prescription Against Heretics". *Early Latin Theology, Selections from Tertullian, Cyrilian, Ambrose and Jerome*. çev. Stanley L. Greenslade, ed. Stanley L. Greenslade. Philadelphia, The Westminster Press, 1956.
- The Cologne Mani Codex: Concerning the Origin of his Body*. çev. Ron Cameron – Arthur J. Dewey. Missoula: Scholars Press, 1979.
- The Kephalaia of the Teacher: The Edited Coptic Manichaean Texts in Translation with Commentary*. ed. ve çev. Iain Gardner. Nag Hammadi and Manichaean Studies 37. Cilt. Leiden: Brill, 1995.
- Tripolitis, Antonia. *Religions of the Hellenistic-Roman Age*. Cambridge: Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 2002.
- Van den Berg, Jacob Albert. *Biblical Argument in Manichaean Missionary Practice: The Case of Adimantus and Augustine*. Leiden & Boston: Brill, 2010.

- Vööbus, Arthur. *History of Asceticism in the Syrian Orient: A Contribution to the History of Culture in the Near East I, The Origin of Asceticism, Early Monasticism in Persia*. Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 184. Cilt. Louvain: Secrétariat du Corpus SCO, 1958.
- Zeren, Münevver Ebru. *Maniheizm ve Budizm'in Uygurlar'ın Kültür Hayatına Etkileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015.
- Widengren, Geo. *Mani and Manichaeism*. çev. Charles Kessler. New York-Chicago-San Francisco: Holt, Rinehart & Winston, 1965.